

GÖTEBORGS UNIVERSITET
LITTERATUR, IDÉHISTORIA OCH RELIGION

Postmoderniteten i Svenska kyrkan

En läsning av herdabrev
1972-2014

Postmodernism in the Church of Sweden

Per Skårstedt

Termin: Ht 2014

Kurs: IL1510, Idéhistorisk fördjupningskurs, 15 hp

Nivå: Kandidat

Handledare: Andreas Önnersfors

Abstract

Title: Postmodernism in the Church of Sweden

Author: Per Skårstedt

Year: 2015

Department: Department of literature, history of ideas and religion

Supervisor: Andreas Önnersfors

Summary:

The purpose of this paper is to explore to what extent some Swedish bishops (1972-2014), mainly archbishops, were influenced by postmodernity as described by Lyotard in his report *La Condition postmoderne* (1979).

This report had a tremendous impact on the western cultural and philosophical debate in general during the very end of the twentieth century. I am trying to find out if this impact could also be observed in the religious sphere and particularly in the Church of Sweden. My theory used, is mainly based on the ideas presented in *La Condition postmoderne* and my method is a hermeneutical reading of eight pastoral letters. These letters were written during the time that the Church of Sweden transformed from being an officially recognized national church to a free church among other free churches and in this respect ended to be a part of the official governmental power. The terms postmodernism or post-modernity were scarcely used at all in the pastoral letters but on the other hand the bishops seemed to share many of the ideas that Lyotard presented, such as the view on the metahistory/metanarrative and the connection of knowledge to power, the necessity of dialogue and openness and the importance and the role of creating and maintaining language games.

Key Words:

postmodernism, postmodernity, bishop, Archbishop, meta history, metanarrative, Svenska Kyrkan, Church of Sweden, Lyotard, Sundby, Werkström, Weman, Hammar, Wejryd, Jackelén, Aurelius, Bonnier.

Innehållsförteckning

1.	Inledning	S. 4
1.1	En förändrad kyrka i en ny tid.....	S. 5
1.2	Huvudsyfte – Bisyfte.....	S. 5
1.3	Introduktion – Problemområden.....	S. 5
1.4	Relevans – Syfte.....	S. 6
1.5	Problemformulering.....	S. 6
1.6	Bakgrund – relevans – motivation till ämnet	S. 6
1.7	Frågeställningar – Avgränsningar.....	S. 7
1.8	Varför är detta viktigt?.....	S. 7
1.9	Teori och Metod.....	S. 8
2	Bakgrund	S. 9
2.1	Forskningsläget.....	S. 9
2.2	Material - Vad är ett Herdabrev?.....	S. 10
2.3	Vad är postmodernism?.....	S. 11
2.4	Jean-François Lyotard.....	S. 12
2.5	Postmodernism och religion.....	S. 17
3.	Analys	S. 19
3.1	Olof Sundby Ärkebiskop 1972 -1983.....	S. 19
3.2	Bertil Werkström Ärkebiskop 1983 -1993.....	S. 22
3.3	Gunnar Weman Ärkebiskop 1993 -1997.....	S. 24
3.4	K.G. Hammar Ärkebiskop 1997 -2006.....	S. 28
3.5	Anders Wejryd Ärkebiskop 2006 -2014.....	S. 31
3.6	Antje Jackelén Ärkebiskop 2014 -	S. 34
3.7	Carl Axel Aurelius Biskop i Göteborg 2003 -2011.....	S. 37
3.8	Åke Bonnier Biskop i Skara 2012 -	S. 40
4	Avslutning	S. 43
4.1	Diskussion/Kommentar.....	S. 43
4.2	Slutsats.....	S. 44
4.3	Sammanfattning och resultat.....	S. 44
4.4	Framtida forskning.....	S. 45
	Litteraturförteckning	S. 46

1. Inledning

En översikt över idéhistorien, i synnerhet i Västerlandet, visar klart att mötet mellan filosofin och teologin och utbytet mellan deras respektive insikter i hög grad har bidragit till mänsklighetens framsteg¹

Orden är påven Johannes Paulus II (1920-2005) och publicerades i encyklikan *Fides et ratio* (Tro och Förnuft) (1998). Den visar på det nära samspelet mellan religion och filosofi, och kyrkan och religionen som viktiga delar, kanske de viktigaste, i den idéhistoriska utvecklingen. Människors religiösa föreställningar hänger intimt samman med deras omvärldsuppfattning och bidrar till att forma och formulera grundläggande etiska och moraliska värderingar. Även om den västerländska idéutvecklingen pekar mot att vi numera lever i en sekulär tid så visar forskningen att religionen också finner nya vägar och uttryck. Detta kan vi läsa om, bland annat i böckerna *Guds återkomst* (2004) av Jayne Svennungsson och *The spiritual revolution* av Heelas/Woodhead (2008), den senare är baserad på en fältundersökning i ett engelskt samhälle och visar att religion och spiritualitet söker sig nya former.² Samtidigt visar sociologen Max Weber (1864-1920) i sin analys av det moderna västerländska samhället, att en förnuftets rationalitet styr utvecklingen i en materialistisk och kapitalistisk riktning. Han ansåg att det var summan av alla enskilda handlingar som formade historien och såg byråkratin som den bästa organisationsformen. I det moderna samhället tilltar transparensen och rationaliteten, människan upplever sig ha grepp om verkligheten och kan frigöra sig från oberäknliga makter och religiösa föreställningar. Weber använder själv begreppet *Enzauberung* (avmystifiering/avförtrollning). Han hävdar också att hela denna process har ett nära samband med reformationen och dess nya syn på arbete, pengar och rikedom.³ Malcolm H Mackinnon (1950-) visar att Webers tankar om denna *Entzauberung*, har påverkats av Friedrich Nietzsche (1844-1900) och framförallt Immanuel Kant(1724-1824).

Kants great motto of the enlightenment is '[h]ave the courage to use your own reason' [Kant I, 1963, *On history*, New York, Bobbs-Merrill]. Webers courage, his self-imposed disenchantment, uses reason to plot the collapse of reason. In realizing this end, Weber also follows Nietzsche: that we should force our ideas to their ultimate conclusions, even when these conclusions are devastating.⁴

¹ Johannes Paulus II, *Tro och förnuft: påven Johannes Paulus II:s rundskrivelse till biskoparna i den katolska kyrkan om förhållandet mellan tro och förnuft*, Katolska bokförlaget, Uppsala, 1999, S. 112.

² Heelas, Paul & Woodhead, Linda, *The spiritual revolution: why religion is giving way to spirituality*, Blackwell, Malden, Mass., 2005.

³ Runeby, Nils (red.), *Europas idéhistoria. 1900-talet, Framstegets arvtagare*, Natur och kultur, Stockholm, 1998, Skoglund, Christer, Saklighet, mytkult och funktionalism, S. 81.

⁴ Mackinnon, Malcolm H Max Weber's Disenchantment: Lineages of Kant and Channing, *Journal of Classical Sociology*, November 2001 1: 329-351, S. 345.

Det finns därför fog för att tala om såväl sekularisering som en återsakralisering.

1.1 En förändrad kyrka i en ny tid.

Svenska kyrkan har genomgått stora förändringar under de sista hundra åren. Från att ha varit en del av den officiella maktapparaten till att bli en frikyrka bland frikyrkor. Utbildning, rättsväsende, den allmänna moraluppfattningen, människors förståelse- rum, tankar och kulturella seder, allt har i mycket präglats av kyrkan och dess värderingar. Samtidigt som kyrkan har präglat sin omvärld har den i sin tur tagit intryck av och anpassat sig till sin omvärld, dels i sin roll som ett av maktens verktyg och dels genom att påverkas av ny filosofi och naturvetenskap. Vad jag intresserar mig för och vill granska i föreliggande arbete är hur Svenska kyrkan förändrats under det senaste halvsekle mot bakgrund av de strömningar inom idéhistorien som ryms under begreppet postmodernitet.

1.2 Huvudsyfte – Bisyfte

Genom att läsa ett antal, så kallade herdabrev, (biskopars teologiska program- förklaringar) vill jag undersöka hur, och i så fall i vilken utsträckning Svenska kyrkans ledare tagit intryck av de postmoderna strömningarna och främst såsom dessa uttrycks av Jean-François Lyotard (1924-1998) i rapporten *La Condition postmoderne (Det postmoderna tillståndet, 1979)*. Jag vill även undersöka i vilken utsträckning dessa intryck förmedlas och avspeglas i Svenska kyrkans bekännelse och praktik.

1.3 Introduktion – Problemområden

Begreppet postmodernism används numera i en ganska begränsad omfattning inom teologin. Begreppet har sedan sent 1990-tal kommit att förknippas med sannings- relativism och otydlighet, även om mycket av det tankegod som postmoderniteten bar med sig lever kvar i högönsklig välmåga, vilket jag avser att visa i min läsning av herdabreven. Jag kommer att i första hand försöka förhålla mig till den beskrivning av postmodernitet som Lyotard ger i sin rapport när jag följer den historiska idé- utvecklingen hos Svenska kyrkans ledande företrädare för att på så sätt avgränsa begreppet.

1.4 **Relevans – Syfte**

Svenska kyrkans egen statistik visar att man år 2013 hade nästan 6,4 miljoner medlemmar, detta motsvarade 65,9 procent av Sveriges befolkning. Antalet gudstjänstbesök uppmättes samma år till 15,6 miljoner. 71.700 personer lämnade, men samtidigt valde 8377 att aktivt gå med.⁵ Tendensen att stanna kvar i kyrkan är beroende av vilka relationer man har till den. Viktiga relationer är kyrkliga handlingar som till exempel dop, konfirmation, vigsel och begravning men även förhållanden som tradition, idealitet och tro ses som viktiga bevekelsegrunder.⁶ Mot denna bakgrund ser jag det som både signifikativt och viktigt att undersöka hur kyrkans högsta ledare förhåller sig till och formulerar sin tro och lära i sin egen samtid och hur de därmed söker skapa relevans för sina idéer i församlingarna och bland en vidare allmänhet. Genom en närläsning av vad dessa ledare skriver vill jag även studera hur de förhåller sig till och speglar den historiska idéutvecklingen inom kyrkan och hur de uppfattar sin roll som samhällsaktörer.

1.5 **Problemformulering**

Svenska kyrkan är evangelisk⁷ och det innebär att den grundar sin tro, främst i evangeliet, till skillnad från, till exempel den Katolska som även väger in traditionen. Martin Luthers (1483-1546) teser ”sola scriptura, sola gratia och sola fide” (endast texten, nåden och tron)⁸ öppnar för ett mer tolkande förhållningssätt, vilket i sin tur lämnar öppningar för influenser från det omgivande samhället som till exempel postmodernism. Hur förhåller man sig då till postmodernismen och hur vill Svenska kyrkan tolka texten, förstå nåden och formulera tron i en omvärld som är formad av modernitetens alla välsignelser ... och förbannelser?

1.6 **Bakgrund – relevans – motivation till ämnet**

För några år sedan började jag av intresse och nyfikenhet studera teologi vilket utmynnade i en kandidatexamen och i en blodad tand. När dessa studier blev kända i min hemförsamling blev jag av kyrkoherden ombedd att tjänstgöra som veniat, det

⁵ <http://www.svenskakyrkan.se/> Om oss / Om Svenska kyrkan / Kyrkan i siffror, hämtad 14-12-20.

⁶ *Nationalencyklopedin*, Svenska kyrkan, www.ne.se/upplagsverk/encyklopedi/lang/svenska-kyrkan, hämtad 14-12-05.

⁷ Detta är, trots att svenska kyrkan är skild från staten, reglerat i ”Svensk lag (1998:1591) §1” om Svenska kyrkan: ”Svenska kyrkan är ett evangeliskt-lutherskt trossamfund som framträder som församlingar och stift. Svenska kyrkan har också nationella organ”.

⁸ Dessa teser utvecklas i *Den Augsburgska bekännelsen*, som utgör en del av *Svenska kyrkans bekännelseskrifter*.

vill säga att predika och leda gudstjänster. Detta uppdrag har medfört att mitt engagemang utvecklats till att genomgå kyrkans grundkurs, en plats i kyrkorådet, församlingsrådet och ett kyrkvärdskap. Religionen, dess utveckling, hur den förstår och hur den förstås är en viktig del av idéhistorien. Det föll sig naturligt att välja ett ämne för denna uppsats som var kopplad till mina tidigare studier och till mitt engagemang. Jag tycker också att det är både intressant och viktigt att idéhistoriskt granska och försöka förstå utvecklingen i den Svenska kyrkan och samspelet mellan den och idéutvecklingen i det övriga samhället under i synnerhet de senaste femtio åren, en del av den tid som också är min egen historia.

1.7 **Frågeställningar - Avgränsningar**

Efter att ha läst Lyotards rapport, sett hur han tyder tecknen i tiden och speglar mycket av nittonhundratalets idéhistoriska utveckling vill jag ställa frågan om hans resultat, den utveckling och det förhållningssätt som visas upp, om dessa även kan ses som giltiga hos våra svenska kyrkoledare. Postmodernism är ett brett och svårtydligt ämne, jag har därför valt att huvudsakligen använda Lyotards tolkning såsom den framstår i *La Condition postmoderne*. Svenska kyrkan är i många stycken en något disparat organisation som också befinner sig i ständig idéutveckling. Det är av dessa anledningar omöjligt, inte ens önskvärt att komma fram till någon oomkullrunkelig sanning. Min målsättning är snarare att försöka lyssna in, granska, tolka, jämföra och förmedla några av våra främsta kyrkoledares tankar, prioriteringar och målsättningar.

1.8 **Varför är detta viktigt?**

Även om många väljer att lämna Svenska kyrkan betyder den fortfarande mycket för Sveriges folk. ”År 2012 gjordes 16 miljoner besök i Svenska kyrkans gudstjänster; 51 procent av alla födda döptes, 31 procent av en årskull 15-åringar konfirmerades och 35 procent av alla äktenskap ingicks enligt Svenska kyrkans ordning. Andelen begravningar inom Svenska kyrkan av alla avlidna uppgår till 79 procent”.⁹ Den är en stark opinionsbildare och den förvaltar ett oskattbart kulturarv i form av kyrkor, andra byggnader och konstföremål. Om än skild från staten föreligger lagstiftning som reglerar Svenska kyrkans inriktning och verksamhet. Bland annat sägs i denna lag att Svenska kyrkan skall vara ett Evangeliskt-Lutherskt trossamfund,

⁹ www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/svenska-kyrkan, hämtad 14-12-05.

rikstäckande och demokratisk (Lag (1998:1591) om Svenska kyrkan), den är dessutom till viss del skattefinansierad. Svenska kyrkan som moralisk kompass och väckarklocka påverkar människor även utanför sin egen medlemskader. Svenska kyrkan kan med detta ses som en riksangelägenhet, även om det i första hand är dess medlemmar som är berörda. Internationellt är Svenska Kyrkan en viktig aktör. Svenska kyrkan är världens största lutherska kyrkogemenskap. Genom Borgåavtalet har man en kyrkogemenskap som hittills innefattar de lutherska och anglikanska kyrkorna i Norden, Baltikum och på de brittiska öarna. Svenska kyrkan är aktiv i World Council of Churches (WCC) och har i ett historiskt perspektiv varit drivande inom ekumeniken. Den svenska utlandskyrkan SKUT bedriver både andlig och social verksamhet bland den svenska diasporan över hela världen. Det internationella hjälparbetet är mycket omfattande.

1.9 Teori och Metod

De teoretiska utgångspunkterna är anpassade till uppsatsens innehåll och inriktning. I första hand är uppsatsen idéhistorisk, då den söker efter tankelinjer ur ett historiskt perspektiv (1972-2014) som kan sammanlänkas med en definition av ”postmodernism”, ett begrepp som jag kommer att utveckla ytterligare under 2.5. Uppsatsen handlar i synnerhet om idéer som berör teologi eftersom mitt material till stor del utgår från teologiska begrepp, praktiker och förståelser. Metoden är hermeneutisk det vill säga tolkande. Tolkning av texter och begrepp blir centralt eftersom det här handlar om att förhålla sig till källor vilka i sin tur utgör tolkningar av urkunder, traditioner och kontexter. Genom att göra en kvalitativ innehållsanalys av utvalda herdabrev och genom att göra en komparativ granskning av dessa, vill jag försöka att se ”tecken i tiden”, och hur dessa i så fall skulle kunna förhålla sig till övriga ideologiska strömningar i samhället och då i första hand till postmoderniteten. Jag söker tankestrukturer som är historiskt sammanhängande och som avlöser varandra, det vill säga vad Michel Foucault (1926-1984) kallar ”epistemen”¹⁰. För att sätta sig in i och för att förstå ett företag eller en organisation, vad som driver den, vilken målsättning man har och hur man vill förverkliga sina idéer, finns olika tillvägagångssätt. Man kan granska affärsidéer, bokslut och årsredovisningar, man kan intervjua människor i organisationen eller ta reda på vad som skrivits och sagts

¹⁰ Nordin, Svante, *Filosofins historia: det västerländska förnuftets äventyr från Thales till postmodernismen*, Studentlitteratur, Lund, 1995, S. 532.

om den. Jag har valt att läsa ett antal av ledarnas analyser. Analyser om dem själva, hur de uppfattar sin och organisationens situation, vad man vill åstadkomma, hur och med vilka medel detta skall ske.

2 Bakgrund

2.1 Forskningsläget

Bland tidigare forskning inom fältet Postmodernism/Religion/Teologi han nämnas: *Svensk Teologisk Kvartalstidskrift* (SKT. Årg. 74 (1998), ett antal artiklar om postmodernitet och teologi, främst ur ett nordiskt perspektiv. Här framhålls bland annat misstänksamhet mot stabila gränser att man ofta saknar en samsyn inom postmoderniteten. I den inledande artikeln beskriver också Jan Olof Henriksson distinktionen mellan postmodernism och postmodernitet, där den förra beskrivs som ”en rörelse i samtidens tankeliv” och den senare som ”ett kulturellt fenomen”. Jayne Svenungsson granskar Gudsbegreppet inom postmodern filosofi i *Guds återkomst* (Glänta, 2004) och ställer frågan vad som egentligen hände efter Nietzsches proklamation om Guds död? I *Det postsekulära tillståndet* (Glänta, 2009) diskuterar Ola Sigurdson Religionens och teologins återkomst och vilken betydelse de har för att påverka moderna värderingar. I den aktuella teologiskt/akademiska kontexten är begreppet postmodernitet sällsynt. I detta sammanhang vill jag också lyfta fram två filosofer som haft stort inflytande i ifrågasättandet av det västerländska förnuftet. Michel Foucault använder begreppet ”epistem” i sin kritik mot upplysningstraditionen och den västerländska rationalismen. Han vill med detta visa på det krympande utrymmet för den fritt tänkande människan till förmån för de ”tankestrukturer som historiskt avlöser varandra”. Strukturer som också blir en del av makten.

Den ”vilja att veta” som alltsedan Aristoteles ansetts bära västerländsk filosofi och vetenskap uppfattar Foucault i Nietzsches anda som en ”vilja till makt”. Kunskap är makt, makt är kunskap.¹¹

Även Jacques Derrida (1930-2004) vill ”underminera det västerländska förnuftet och den västerländska filosofiska traditionen”. Han gör det dock till skillnad från Foucault inifrån. Genom en typ av retorisk och litterär analys i representativa texter söker han en djupare förståelse av det skrivna.

Derrida har velat visa hur det hos representativa västerländska tänkare funnits en ”närvarons metafysik”. Sanningen och kunskapen har definierats som den omedelbara närvaron av något – idéerna, Varat, Gud.¹²

¹¹ Nordin, 1995, S. 533.

Ingela Madfors har 2009, vid högskolan i Gävle, gjort en jämförande studie ur ett postmodernt och teologiskt perspektiv av två ärkebiskopar, K.G. Hammar (1943-) Svenska kyrkan respektive Rowan Williams (1950-) Anglikanska kyrkan. Hon framhåller i denna, särskilt den vikt de bägge biskoparna lade på öppenhet och dialog. Det postmoderna förhållningssättet var också ett framgångsrikt sätt att nå ut med ett samhällsengagemang och möta en sekulär verklighet.

Hammar förde också som ärkebiskop fram sina personliga postmoderna insikter, medan Williams av olika anledningar valde att endast föra fram kyrkans åsikt. Båda handlingsalternativen medförde såväl kritik som uppskattning.¹³

Jayne Svenungsson (1973-) granskar i sin bok *Guds återkomst* (2004) gudsbegreppet i postmodern filosofi. Under senare tid förekommer dock uttrycket postmodernism tämligen sparsamt i den teologiska litteraturen, Svenungsson gav mig, i en mailväxling, följande förklaring:

[...]diskussionen om det postmoderna [har] på det stora hela klingat ut, åtminstone i den akademiska teologiska kontexten. De flesta böcker som skrevs i ämnet kom ju under 90- och 20-tal, [...] Ett av skälen till att begreppet i princip försvunnit från den akademiska teologiska diskussionen är väl att det i princip blivit oanvändbart (jag har själv sedan flera år helt släppt begreppet i min forskning), då det i den populära/mediale kontexten kommit att funka som en projektionsyta för allt man älskar att hata - jfr t.ex. turerna kring ärkebiskopsvalet förra hösten, där ordet 'postmodern' användes av kritiker som menade att biskopskandidaterna stod för sanningsrelativism, dunbolsterologi och allt vad det nu var tal om.¹⁴

2.2 Material Vad är ett Herdabrev

Svenska kyrkans strukturella verksamhet regleras av *Kyrkoordning för Svenska kyrkan* och där kan man bland annat läsa följande:

Biskopens uppdrag är ett tecken på kyrkans kontinuitet genom tiderna, kyrkans enhet och universella gemenskap. Biskopen har tillsammans med domkapitlet ansvar för att kyrkans lära och ordning följs och ska leda och inspirera kyrkan i stiftet.¹⁵

Ett av sätten för biskopen att leda och inspirera är att skriva och ge ut så kallade herde- eller herdabrev, i SAOB hittar vi följande definition:

Skrivelse som biskop vid tillträdet av sitt ämbete offentliggör o. vari han bl. a. framlägger sin uppfattning i de viktigaste kyrkliga tidsfrågorna.¹⁶

Samma källa anger också att det tidigast dokumenterade svenska herdabrevet är daterat 1758. Dessa herdabrev, där biskopen presenterar både sig själv och sin

¹² Ibid, S. 534.

¹³ Madfors, Ingela, *KG Hammar och Rowan Williams : en studie av två ärkebiskopar ur ett postmodernt teologiskt perspektiv*, Magister-uppsats, Högskolan i Gävle/Ämnesavdelningen för kultur- och religionsvetenskap, 2009.

¹⁴ Svenungsson, Jayne, del av mailväxling 2014-09-09 (..som hon givit sitt tillstånd att använda i detta arbete).

¹⁵ Svenska kyrkan, *Kyrkoordning för Svenska kyrkan med angränsande lagstiftning*, [Ny uppdaterad uppl.], Verbum, Stockholm, 2013, S. 59.

¹⁶ [http://g3.spraakdata.gu.se/saob/\(herdabrev\)](http://g3.spraakdata.gu.se/saob/(herdabrev)) hämtat 14-12-20.

teologi, riktar sig främst till stiftets präster, diakoner, anställda och lekmän. De kommer också att påverka indirekt i och med att de ofta används som grund för kyrkans olika styrdokument som till exempel *församlingsinstruktionen (FIN)*. Jag har valt att läsa åtta av dessa herdabrev, i första hand brev av biskopar vilka sedermera blev ärkebiskopar från och med 1972. Relevansen för detta tidsspänn motiveras främst av att det här handlar om biskopar som verkat under den tidsperiod där det är mest sannolikt att postmoderna idéer enligt Lyotards definition bryter fram. Förutom dessa har jag valt ytterligare två herdabrev. För det första Göteborgsbiskopen (2003-2011) Carl Axel Aurelius (1948 -) av den anledningen att han lyfter fram två av kristendomens tidigare paradigmskiften, som visar idéhistoriska progressioner. Han antyder dessutom att det paradigmskifte vi tycker oss se idag kan vara ett sådant av motsvarande dignitet. Dessutom har jag valt den nuvarande biskopen i Skara, Åke Bonnier (1957-), dels för att hans är det senast publicerade herdabrevet och dels för att han visar en intressant kluvenhet i sin hermeneutiska metod.

2.3 Vad är Postmodernism?

Begreppet postmodernism förutsätter en modernism. Termen postmodernism är tidigast belagd inom den spanskspråkiga kultursfären cirka 1890 respektive 1930 och användes som ett begrepp inom estetiken. Den förste att använda uttrycket för att beskriva en historisk epok är den engelske historikern och filosofen Arnold Toynbee (1889-1975). I åttonde bandet av hans *A Study of History*, utgiven 1954 benämner han den tid som inleddes med fransk-tyska kriget (1870-71) som ”den postmoderna tiden”. Industrialismen och nationalismen beskrivs som de krafter vilka hade format den moderna västerländska historien och som kom att motverka varandra då:

Industrins internationella skala sprängde nationalitetens gränser samtidigt som nationalismens smitta spred sig neråt i allt mindre etniska gemenskaper.¹⁷

Tonybee menade att den postmoderna tiden främst formades av två olika utvecklingar, dels den framväxande arbetarklassen och dels krafter utanför den västerländska sfären som med hjälp av de möjligheter som moderniteten erbjöd vända dess krafter mot västerlandet. Han var mycket pessimistisk om framtiden inför den västerländska civilisationens utveckling och målar upp undergångsstämningar i dess spår. I ett universellt perspektiv ser Tonybee en kortsiktig lösning i en global hegemoni och långsiktigt i en ny religion präglad av synkretism. Under tiden fram

¹⁷ Anderson, Perry, *Postmodernitetens ursprung*, Daidalos, Göteborg, 2000, S. 11.

till 1970 används begreppet postmodernism främst i estetiska sammanhang och det är först med Lyotard som begreppet på allvar tar plats i en filosofisk diskurs.

2.4 Jean-François Lyotard föddes i Vincennes 1924 och dog i Paris 1998.

Som barn kunde han uppleva mellankrigstidens Europa, som ung följa nazismens och fascismens uppgång och fall och under sitt vuxna liv imperialismens och sovjetkommunismens tillkortakommande liksom kyrkans minskande inflytande. Jag tror att det kan vara bra att bära med sig dessa förhållanden när vi granskar några av de tankar han utvecklade. Lyotard arbetade från 1950 som lärare, och filosof i Frankrike, Algeriet och USA. Åren 1972-87 var han professor vid Paris universitet (Sorbonne, Nanterre, CNRS och Vincennes). Han skrev under sin karriär ett stort antal böcker och artiklar, men det som satte det största avtrycket i samtiden var en liten skrift med titeln *La Condition postmoderne (Det postmoderna tillståndet)*. Denna skrift, egentligen en rapport, beställdes av Quebecks universitetsråd, för att formulera en bild av kunskapen i samtiden. Den publicerades 1979 och översattes till engelska 1984. Begreppet postmodernitet hade varit i bruk långt innan, men i Lyotards rapport formulerades tankar kring begreppet vilka fick ett enormt genomslag inom filosofi, samhällsdebatt och kultur. Han betecknar i sin rapport kunskapens belägenhet i de mest utvecklade samhällena som postmodernt. Vetenskapen har egentligen alltid befunnit sig i motsättning till berättelserna eller metaberättelserna. Med begreppet metaberättelse avser Lyotard metafysiska tolkningar av historien eller historiefilosofier som styr vår omvärldsuppfattning och som ger makten argument och för att styra och motivera forskning och utbildning. Misstroheten mot denna metaberättelse är ett postmodernt fenomen och det är vetenskapernas frammarsch som skapar misstroendet. Samtidigt är också misstroendet en förutsättning för vetenskapens framsteg. Lyotard antyder att nya vetenskapliga strukturer och specialisering ger upphov till, som han uttrycker det, ”sjok av språkliga element” och vi befinner oss alla i vår alldeles egna specifika skärningspunkt av dessa. Det här synsättet markerar ett fjärmande från idén om renässans-människan, den som förväntades kunna förvalta allt känt vetande. Nu utvecklas i stället det kontext-specifika språkspillet, det som Lyotard anser att våra makthavare utnyttjar för att försöka styra mot rent lönsamhetstänkande och därmed ytterligare befästa och vidareutveckla sin makt. Det implicita budskapet blir: ”Bli operativa, det vill säga var kommensurabla (mätbar med samma mått och därför

jämförbar¹⁸) eller försvinn"! Makten strävar efter likriktning och kontroll, som styr- och maktmedel. Kunskapens natur förändras med nya sätt att samla in, strukturera och förmedla information, den blir en vara med ekonomiskt och politiskt värde, men frågan är, vem skall ha tillgång till denna vara, till vilket pris och på vilka premisser? Lyotard gör en jämförelse med penningflödet där vissa har till uppgift att besluta, medan andra bara duger till att betala. Detta skapar en ojämlik tillgång på kunskap som kan fördjupa och även cementera en redan tidigare intellektuell ojämlikhet. Lyotard förutspår informationssamhället, där de tekniska och vetenskapliga kunskaperna ackumuleras, men lyfter samtidigt fram en annan sorts kunskap, som han kallar den narrativa. Denna modell är knuten till föreställningar om inre jämvikt och konvivialitet. (konvivialitet, kommer från latinets con, tillsammans, och vivere, leva, och handlar om just detta att vi lever tillsammans¹⁹). Frågan om kunskap kopplas till frågan om vad som är sant och vad som är rätt, och med detta till makten, frågan om kunskap blir i detta sammanhang ett legitimitetsproblem. Detta blir tydligt i informationssamhället, rena faktakunskaper blir lättåtkomliga samtidigt som en djupare och mer övergripande förståelse blir till en bristvara. Dynamiken och effekterna av hur kunskap skapas, hur den förmedlas och hur den utnyttjas avspeglas i språket och vi skapar språkspel. Idén om språkspel har Lyotard hämtat hos Wittgenstein (1889-1951), reglerna för dessa språkspel avgörs outtalat inom gruppen, men utan regler skapas inget spel, allt som sägs betraktas som ett drag inom spelet och att tala är att delta i spelet. Våra språkspel är det som utvecklar språket, därmed implicit även all mänsklig interaktion och vår kunskap. Vi ser två olika samhällsmodeller; dels den dialektiska där olika intressen står mot varandra som exempelvis i klasskamp av marxistisk modell och dels den mera harmoniska modellen som baseras på strukturell differentiering och som balanseras av värdekonsensus. Denna värdekonsensus blir till ett slags adaptivt och självspelande piano, där det i större utsträckning är medlen som får avgöra syftet, i stället för motsatsen. Den dialektiska teorin, som också kan falla under begreppet kritisk teori, är ett dualistiskt förhållningssätt där synteser och förlikningar får allt mindre utrymme men där motsättningar borgar för framåtskridande och utveckling. Kunskapens olika roller blir i dessa olika samhällsmodeller antingen integrerande och med detta systemstödjande eller kritiskt granskande och ifrågasättande. Lyotard

¹⁸ www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/kommensurabel, hämtad 14-12-07.

¹⁹ Jönsson Bodil, www.u2465842.fsdata.se/blog/okategoriserade/10-konvivialitet, hämtad 14-12-07.

förutsåg att IT skulle komma att i större utsträckning styra systemens utveckling i tangentens riktning och även förvissa sig om att detta verkligen sker (Lyotard använder i detta sammanhang begreppen ”maskinerna”, reproduktionsfunktionerna” och ”kontroll”)²⁰. De verkliga beslutsfattarna är inte längre traditionella politiker utan de som kontrollerar ekonomin, olika intressegrupper eller trossamfund som sin maktbas. Synen på individen som del av en metaberrättelse, blir mindre relevant och Lyotard pekar i stället mot språkspels sociala förhållningssätt, språkspelen blir med detta till en grund för kommunikationerna mellan människor och därmed också för de samhällsliga funktionerna.

Frågan om sociala band är såsom fråga själv ett språkspel som omedelbart positionerar den som ställer den, den som den riktas till och den referent som den undersöker; denna fråga utgör på så sätt redan ett socialt band.²¹

Olika språkspel utspelas alltså inom olika sociala sammanhang och samhällsliga institutioner. Lyotard antyder att gränserna för dessa språkspel kan vidgas och göras mer allmängiltiga. Han skiljer också på kunskap och vetande, kunskap går utöver vetandet som därmed inte enbart kan grunda sig på vetenskap. Vetenskap handlar om sant eller falskt, om prövbarhet och faktiska sakförhållanden, men i begreppet kunskap lägger Lyotard även in egenskaper som teknisk duglighet, etiskt omdöme och auditiv/visuell känslighet.

Kunskapen sammansmälter med en omfattande ”bildning” av kompetenser, den är den unika form - inkarnerad i en individ – som skapas av de olika sorters kompetens som konstituerar denna.²²

För att definiera, formulera och förmedla det som här betecknas med ”kunskap” framhåller han den narrativa formen. Det är berättelserna som konstituerar och bär ett samhälles allmänna uppfattningar i form av kultur och konsensus. Den narrativa kunskapens legitimitet visas i det sätt som den förmedlas på, i kedjan av berättare och i den diakrona formen. Det vetenskapliga språkspelen förutsätter en jämbördig kompetens hos både sändare och mottagare, det förutsätter också att utsagan är sann, eller kan betecknas som sann enligt de kriterier som man ställt upp. Vetenskapen förutsätter också att kunskapen verkligen förmedlas för att spelet skall kunna fortgå. Det är expertens uppgift att i första hand förmedla sin kunskap för att därefter, i förlängningen, förmedla den kunskap han inte har men söker. Vetenskaplig kunskap fokuserar på sitt eget problemområde och tenderar att avgränsa sig från det som

²⁰ Lyotard, Jean-François, Det postmoderna tillståndet, [La Condition postmodern], *Psykoanalytisk tidskrift*, 2009:28:29, S.99.

²¹ Ibid, S. 215.

²² Ibid, S. 102.

skapar sociala eller samhällsliga kopplingar. Denna kunskap måste kunna verifieras och kritiserats och den måste även visa en utveckling över tid.

Det är viktigt att känna igen exakt vad som skiljer det vetenskapliga språkbruket från andra: Det styrs av kravet på legitimering.²³

Berättelsen eller den kunskap som är motsatt till den vetenskapliga, behövs när vetenskapen skall förmedlas eftersom narrationen gör den tillgänglig i en vidare krets. Kanske kan man i det här sammanhanget även tala om populärvetenskap vilken ofta använder den narrativa formen för att förmedla vetenskap och för att kunna närma, jämföra och förstå olika former av vetenskap.

Den vetenskapliga kunskapen kan inte vara säker på eller göra gällande att den är sann kunskap utan att ta sin tillflykt till den andra typen av kunskap, berättelsen, vilken den inte alls betraktar som kunskap.²⁴

Vem äger kunskapen och för vem är kunskapen till? Lyotard formulerar en syntes av tankarna om allmänhetens fria tillgång och Alexander von Humbolts (1769-1859) tankar om vetenskapen för dess egen skull.

[...] det som berättar denna berättelse (metaberättelsen) får inte vara ett folk fångat i sin specifika kunskapstradition, och inte heller alla de vetenskapsmän som begränsas av den yrkesmässighet som svarar mot deras specialiteter.²⁵

Lyotard poängterar även vikten av en rågång mellan staten och den individuella vetenskapsmannen eller institutionen, och han framhåller betydelsen av integritet gentemot staten. Kunskapens yttersta uppgift är för Humbolt, skriver han, att tjäna de mål som åsyftas av det praktiska subjektet vilket utgörs av det autonoma kollektivet, det vill säga att tjäna mänskligheten eller människan. Legitimeringen av kunskapen tar idag nya former, de stora metaberättelserna tappar inflytande när vetande och vetenskap ständigt hittar nya vägar och former. När nya kunskapsrum skapas och ständigt nya språkspel formuleras kan utvecklingen liknas vid ett kalejdoskop som skakas om allt oftare, eller som Lyotard uttrycker det ” [...]principen för legitimering av kunskap eroderar inifrån”.²⁶ Kunskapen fragmentiseras och ingen kan längre hävda en övergripande kunskaps-auktoritet, [...] vi är alla fast i den ena eller andra kunskapsdisciplinens positivism [...].²⁷ Wittgenstein antyder att man med språkspelen kan skapa en annan form av legitimering för övergripande kunskaper än den som är beroende av och syftar mot performativitet. Språklig praktik och kommunikativ interaktion är nyckelbegrepp som lyfts fram i detta

²³ Lyotard, 2009, S. 107.

²⁴ Ibid, S. 109.

²⁵ Ibid, S. 112.

²⁶ Ibid, S. 115.

²⁷ Ibid, S. 117.

sammanhang. Man kan med andra ord tala om att mötas i lyhörda och respektfulla samtal. Ökat välstånd och kapitalbildning, som vetenskapen genom forskning och utveckling genererar genom ökat och förfinat utnyttjande av naturresurser och nya produktionsmetoder, skapar också makt som i sin tur styr den vidare forskningen och utvecklingen.

Staten och/eller företaget måste överge den idealistiska eller humanistiska legitimerade berättelsen för att kunna rättfärdiga det nya målet: i den diskurs som förs av dagens finansiärer är makt det enda mål som finner tilltro.²⁸

Den forskningsinriktning som inte kan påvisa att man bidrar till optimering av de rådande strukturerna, det vill säga inte kan skapa någon direkt påvisbar eller omedelbar ekonomisk nytta riskerar att förlora sitt inflytande och i förlängningen sin framtida existens. Precis som vid forskning ställs kravet att undervisningen skall ske på ett optimalt sätt, nämligen att producera så många och så kompetenta operatörer för produktion och utveckling som möjligt. Samtidigt uppstår ett behov av motsatsen, dvs. en breddning och framför allt förmåga att ur till synes vitt skilda kunskaper finna synteser och synergier genom att kombinera vetande och kunskaper från skilda håll.

[...] man kan föreställa sig den postmoderna kunskapens värld som styrd av ett spel med fullständig information, i den meningen att data där i princip är tillgängliga för alla experter: [...] (därmed) beror alltså en ökning av performativiteten i sista hand av denna ”uppfinningsrikedom”, som gör det möjligt att antingen göra ett nytt drag eller också ändra spelets regler.²⁹

Lyotard lyfter, med exempel från sociologi och naturvetenskap, fram svårigheterna att förutsäga eller förstå komplexiteten i många vetenskapliga skeenden och sammanhang. Med antalet parametrar ökas osäkerheten i förståelse och resultat. Den postmoderna vetenskapen tar däremot avstånd från den vetenskapliga metaberättelse, som de positivistiska krafterna försöker skapa.

[...] den förändrar innebörden i ordet kunskap, och den säger hur denna förändring kan äga rum. Den producerar inte det kända utan det okända. Och den lägger fram en legitimeringsmodell som inte alls utgår från bästa möjliga prestation, utan från skillnaden förstådd som paralogi³⁰

(L. understands paralogy to be a description of the moves we make when we employ a language game)³¹.

Lyotard betraktar de ”stora berättelsernas tid” som passerad och lyfter i stället fram de små, men oräkneliga, vilka möts i ny dialektik, konfrontation eller samverkan.

²⁸ Lyotard, 2009, S. 120.

²⁹ Ibid, S. 124.

³⁰ Ibid, S. 129.

³¹ Thomas, Kent, *Paralogic Rhetoric, a theory of communication interaction*, Bucknell university press, 1993, S. 4.

Det nya informationssamhället bär inom sig embryot till total kontroll och reglering av samhälle och marknadssystem vilket, samtidigt som prestationen optimeras, bär terrorn inom sig.

Med terror menar jag den effektivitet som uppnås när man avlägsnar eller hotar att avlägsna en medspelare från det språkspel som man spelade med honom.³²

Det vill säga att man tystar eller eliminerar det som till synes inte passar in i maktens föreställning av eller syfte med verkligheten.

2.5 Postmodernism och religion (Som en rörelse i samtidens tankeliv)

Bland det mest utmärkande för postmodernismen är kritiken av ”varje anspråk på totalitet eller slutgiltighet i fråga om sanning, moral, kunskap eller historia”.³³

När Lyotard talar om metaberättelsernas död handlar det om strömningar i samtidens tankeliv som till stor del utgår från Nietzsche, strömningar som bland andra också förvaltats av som Foucault, Derrida och Gilles Deleuze (1925-95).

När Nietzsche i slutet på 1800-talet proklamerar Guds död, handlar det inte om förnekelse av kristendomens förkunnelse om Kristi död på korset utan snarare om att han anser att kristendomens sanningsanspråk inte längre äger relevans så som något att leva eller dö för. Han menar att vi själva måste formulera våra sanningar *ex nihilo* (ur intet).³⁴ Weber konstaterar att den västerländska rationaliseringsprocessen ger människan en känsla av att bättre kunna förstå och kontrollera verkligheten vilket i sin tur leder till att hon kan frigöra sig från tro på de utomsinnliga intryck och upplevelser som annars påverkar hennes liv, den process som Weber själv benämner ”entzauberung”.³⁵ Begreppet postmodernism har ibland kommit att uppfattas som någonting som går emot eller står i motsättning till moderniteten, men Svenungsson hävdar att det snarare, (vilket prefixet *post* också innebär) handlar om något som kommer efter eller om en utveckling.³⁶ Att vara kritisk mot den moderna filosofins antagande om kunskapens natur är inte det samma som att helt förkasta den. En viss modererande kritik på Lyotards rapport i denna riktning framfördes också av bland andra Jürgen Habermas (1929-).³⁷ Teologin påverkas mycket av filosofin, i historien

³² Lyotard, 2009, S. 131.

³³ Svenungsson, Jayne, Guds återkomst: en studie av gudsbegreppet inom postmodern filosofi, Diss. Lund :Univ., 2002,Lund, 2002, S. 8.

³⁴ Ibid, S. 8.

³⁵ Runeby, Nils (red.), Europas idéhistoria. 1900-talet, Framstegets arvtagare, Natur och kultur, Stockholm, 1998, Skoglund, Christer, *Saklighet, mytkult och funktionalism*, S. 81.

³⁶ Svensungsson, 2002, S. 25.

³⁷ Ibid, S. 28.

och så även i dag. Dessa strömningar i det sena nittonhundratalets filosofi har också smittat av sig på sin samtids teologi. Svenungsson antyder att denna påverkan bland annat inneburit ett öppnare förhållningssätt där sanningar kopplas till perspektiv och kontexter, där förmenta sanningar endast kan vara ”sanningskandidater”. Hon citerar Ola Sigurdson (1966-)

En postmodern teologisk reflektion karakteriseras därför förhoppningsvis av ett mer ödmjukt förhållningssätt, dels inför andra traditioner och deras sanningsanspråk, dels inför den egna diskursens uppgift.³⁸

När Svenungsson talar om Guds återkomst, tar hon sin utgångspunkt i Nietzsches proklamation om Guds död. En proklamation som i själva verket bereder vägen för ett nytt Gudsbegrepp. Martin Heidegger (1889-1976) blir den filosof som anträder denna väg och ”tillhandahåller tankestrukturen eller begreppsapparaten inom vilken Guds återkomst äger rum”.³⁹ Han framhåller språket och konsten:

Bara en gud kan rädda oss, heter det nu, bara stilla förbidan kan hjälpa. Men han visar på vägar till varat. Hos språket och konsten finns sådana. ”Språket är varats hus.”⁴⁰

I en annan passage talar han om: ”En gudomlig Gud” bortom filosofins begreppsliggjorda gud, en gud man kunde sjunga och dansa inför”, och anknyter då till Nietzsches kritik och föreställningar om det gudomliga som i kontakten med livet självt som gått förlorat.⁴¹ Jacques Derrida (1930-2004) talar om att religionen ibland måste dekonstrueras i trons namn (En religion utan religion). Med en anakronism skulle man kunna häva att detta var något som även utfördes av de stora profeterna.⁴² Emmanuel Lévinas (1906 – 1995) använder begreppet ”Det andra” om Gud, en alteritet och något som inte kan reduceras med tänkandet. Man kan bara förstå ”det andra” genom att ställas inför ”den andres” ansikte och samtidigt avkrävas ett ”radikalt ansvar [an-svar]”.⁴³ Jean-Luc Marion(1946-) kopplar gudsbegreppet till ”det omöjliga”.

Att den gudomliga uppenbarelse uppfattas som omöjlig beror på att den alltid överskrider vår föreställningsförmåga, med andra ord, att den är radikalt transcendent.⁴⁴

Sammanfattningsvis kan postmodern teologi tolkas som en protest mot försöken att passa in Gud i ett modernt och sekulärt tänkande. Det handlar om att bryta ner

³⁸ Svensungsson, 2002, S. 50.

³⁹ Ibid, S. 71.

⁴⁰ Nordin, S. 503.

⁴¹ http://www.svd.se/nyheter/idagsidan/existentiellt/gud-ar-bade-dod-och-ater-uppstanden_4324717.svd?utm_source=sharing&utm_medium=clipboard&utm_campaign=, 2010-02-25, hämtat 14-12-17.

⁴² Svenungsson, S. 140.

⁴³ Svd 10-02-25.

⁴⁴ Svenungsson, S. 234.

metaberättelsen, att ifrågasätta traditionen, att lyfta fram dialog och ifrågasättande och att inse att sanning aldrig kan vara ett definitivt begrepp.

Den danske teologen Sven Andersen (1948-) sammanfattar en artikel i *Skt 74/-98* med en analys av filosofen Edith Wyschogrods (1930-2009) bok *Saints and Postmodernism. Revisioning Moral Philosophy* (1990) där han framhåller den postmoderna etik som hon beskriver, kan tjäna som inspiration i den lutherska traditionen:

Hennes undersökning av förhållandet mellan jaget och den andre kan bidra till en nyformulering av kärnan i den kristna etiken: Jagets rollskifte från offer till aktör.⁴⁵

3 Analys av några biskopars i Svenska kyrkan herdebrev.

3.1 Olof Sundbys (1917-96) far var ingenjör vid Bofors, familjen gick i kyrkan på söndagar men hemmet beskrivs, under Olofs uppväxt, inte som överdrivet religiöst. När han 1933, sjutton år gammal, kom till Lund som student inledde han med studier i nordiska språk och pedagogik, teologin var inte, vare sig det första eller det självklara valet. En kurs i religionshistoria och kamratpåverkan blev ingången till en utbildning och karriär inom teologi och i kyrkans tjänst.⁴⁶ Sundbys herdebrev heter *Tradition och förnyelse* (1970), det handlar i grunden om hur Svenska kyrkan skall föra med sig sin tradition, anpassa sig till och utvecklas i en ny tid. Detta problem präglade Sundby och hans arbete under i stort sett hela hans tjänst och ämbetsmannagärning. Att inte kasta ut barnet med badvattnet, eller kanske att både kunna äta kakan och ha den kvar. Sundby framhåller ”frimodighet” och öppenhet som förhållningssätt och aktuell luthersk skapelseteologi som metod i kyrkans utveckling och framhåller föregångare som Nathan Söderblom (1866-1931), Einar Billing (1871-1939), sin mentor biskop Arvid Runestam (1887-1962) i Karlstad och sin lärare i Lund, Gustav Wingren (1910-2000). Den lutherska skapelseteologin skulle, som Sundby uttrycker det innebära:

...en vidgning i synen på kristen trosuppfattning och kyrkans uppgift i världen, som ännu inte har till fullo fått befrukta kyrkans vardagsgärning i tillräcklig utsträckning.⁴⁷

Sundby var tidigt medveten om att en förändring och anpassning till en ny tid och en ny medvetenhet var nödvändig, såväl i hur kristen tro kan uttryckas som hur kyrkans strukturella frågor skall kunna hanteras. I detta nytänkande måste alltid dock den

⁴⁵ Andersen, Svend, *Postmodernism och teologisk etik*, Svensk teologisk kvartalstidskrift, Årg.74 (1998), S. 130.

⁴⁶ Laxvik, Ingvar, *Olof Sundby: ärkebiskop i tiden*, Verbum, Stockholm, 1992, S. 13-16.

⁴⁷ Sundby, Olof, *Tradition och förnyelse: herdebrev till Växjö stift*, H. Ohlsson, Lund, 1970, S. 13.

grund som evangeliet utgör vara utgångspunkten. Det framhålls att kyrkan och kyrkans uppgifter inte kan uttryckas med samma termer som de som används i samhällsdebatten trots att han ser kyrkans fundament till vissa delar, som vilande på faktisk historicitet.

Evangeliet handlar om faktiska händelser i det förflutna, historiska, delvis i vanlig mening konstaterbara händelser.⁴⁸

Utmaningen blir därmed för kyrkan att föra detta arv vidare in i en ny tid och att formulera det i en ny och egen kontext, det är detta som Sundby ser som den övergripande uppgiften, ”man bara kan behålla, bevara genom att förnya, nyskapa”.⁴⁹ Sundbys kanske största fokus kom att utgöras av kyrka/stat-frågan. Ärendet hade diskuterats långt före hans tid men kom trots detta, inte till någon färdig lösning under hans ämbets- eller livstid. Sundby var positiv till ett skiljande av kyrkan från staten och han arbetade, liksom de statliga utredarna för detta. Det för kyrkan generösa förslag som förelåg 1979 avvisades dock av kyrkomötet och det kom att dröja ytterligare nästan tjugo år innan separationen var ett faktum.⁵⁰ Grunden för Sundbys ställningstagande utvecklas i herdabrevets kapitel om den missionerande församlingens struktur. Mission skriver han, ”är inte något som kyrkan gör eller inte gör, kyrka är mission”.⁵¹ Eftersom den svenska statsmakten vill inta ett livsåskådningsmässigt neutralt förhållningssätt blir kyrkan inte trovärdig i en fast relation. Religion och kyrkotillhörighet är hos medborgare/församling ofta slentrianmässigt, vilket Sundby belägger genom att framhålla relativt hög kyrkotillhörighet samtidigt som frekvensen av gudstjänstbesök är låg. En av orsakerna till människors bristande intresse för verksamheten kan vara att kyrkan ses som ”stelbent och oföränderlig. Den förmår inte möta människor på det plan där de befinner sig”.⁵² Detta gäller dels i det avseendet, att kyrkan utnyttjas mindre av människor i vad Sundby kallar de aktiva åldrarna och dels i en oförmåga att möta ett religiöst sökande hos ”människor i våra dagar [som] går med oförlösta, andliga behov”.⁵³ Dessa oförmågor bottnar till stor del i att kyrkan till alltför stor del fokuserar på sin yttre form och därmed missar sitt egentliga uppdrag, vilket enligt Sundby är att vara mission, det vill säga att sprida evangelium. Den Augustinska

⁴⁸ Sundby, 1970, S. 18.

⁴⁹ Ibid, s. 19.

⁵⁰ Laxvik, 1992, S. 31-41.

⁵¹ Sundby, Olof, Tradition och förnyelse: herdabrev till Växjö stift, H. Ohlsson, Lund, 1970, S. 33 .

⁵² Ibid. S, 27.

⁵³ Ibid. S, 29.

distinktionen mellan andligt och världsligt (civitas Dei/ civitas terrena) gör sig påmind när han framhåller att de världsliga strukturerna inte skall styras av evangelium, dessa är i stället ord till enskilda människor, som vill befria, lösgöra och utrusta dem till tjänst i världen.

[...] här (i den världsliga tjänsten) har vi som kristna inget monopol på att veta hur problemen skall lösas.⁵⁴

Sundby hävdar, med den Augsбургska bekännelsen, att kyrkan egentligen bara har två uppgifter som man inte kan ge avkall på, nämligen att ordet rätt förkunnas och att dela ut sakramenten. När det gäller sin yttre organisation, gudstjänstordningar och annan aktivitet skall man kunna anpassa sig till sin samtid och sin kontext.⁵⁵ Det är i stor utsträckning här som man också har misslyckats eftersom Svenska kyrkan inte anpassat sig till en ny tid utan fortfarande, åtminstone i sin yttre struktur, fortfarande till stor del lever i medeltida förhållanden.⁵⁶ Det gäller således att skapa dynamik och att hitta adaptiva system och arbetsformer för att budskapets kärna skall bevaras och att dess frö skall slå rot och kunna utvecklas.

Vad som här framförallt behövs är en nyvaknad insikt om att evangelium i en förändrad och föränderlig värld behöver nya redskap, nya former.⁵⁷

Den sekularisering som Sundby ser i det omgivande samhället uppfattar han som en speciell utmaning, men en utmaning som medför såväl hinder som möjligheter. För att i en gudstjänst kunna nå människor och för att kunna nå ut med budskapet ser han en anpassning till församlingens förförståelse och förutsättningar som ett grundläggande krav. Det kan gälla en predikans spänst, stringens och formuleringar likaväl som att på olika sätt förstärka känslan av gemenskap. Det kan också gälla praktiska tolkningar som exempelvis hur kyrkan skall förhålla sig till kvinnliga präster. När Sundby utsågs till biskop i Växjö stift (1970) kan det till stor del ha berott på hans positiva inställning i denna fråga. Den främste konkurrenten var domprosten Gustaf Adolf Danell (1908-2000) som beträffande tjänsteår och akademiska meriter var väl så meriterad men hade en divergerande uppfattning vilket förmodligen bidrog till att Sundby valdes. Huruvida Sundby levde upp till sina ideal om förnyelse, är dock tveksamt eftersom han intog en mycket försiktig hållning till Danell och dennes meningsfränder efter sitt tillträde.

Tror vi på Andens möjligheter att verka i och genom människor med annan teologisk och kyrkopolitisk uppfattning än den vi själva företräder?

⁵⁴ Sundby, 1970, S, 39.

⁵⁵ Ibid, S. 41.

⁵⁶ Ibid, S. 49.

⁵⁷ Ibid, S. 53.

Om så är fallet är mycket vunnet, och det finns goda möjligheter till samarbete i fråga om konkreta kyrkliga uppgifter.⁵⁸

Vid sidan av den frimodighet och öppenhet som Sundby eftersträvade, så uppvisade han ett diplomatiskt förhållningssätt, man kanske rent av kan tala om politisk fingertoppskänsla, i sin strävan att få Svenska kyrkan att närma sig sin egen samtid.

3.2 Bertil Werkström (1928-2010) skrev sitt herdabrev i samband med sin biskopstjänst i Härnösand (1975-1983). Han inleder detta med ett citat från Lukas 22:27 ”likväl är jag här ibland eder såsom en tjänare” (”men jag är mitt ibland er som en tjänare”⁵⁹). Att finnas till för och med människor beskriver Werkström som den centrala uppgiften. En uppgift för såväl den enskilda människan som för kyrkan i sin helhet. Det är uppenbart att han även reflekterat över inledningen till denna bibelvers, utformad som en gåta och lyder: ”Vem är störst, den som ligger till bords eller den som betjänar honom”? Bertil Werkström föddes i Lund 1938 där han också prästvigdes 26 år senare. Doktorsavhandlingen som lades fram 1964 är en typologisk undersökning av olika biktuppfattningar. Hans huvudsakliga gärningar inom kyrkan kom också främst att handla om själavård och diakoni. Han förefaller ha haft en mycket pragmatisk kristendomsuppfattning syftande till liv och verksamhet i Kristi efterföljd. Werkström var delaktig i utarbetandet av den så kallade Borgå-överenskommelsen som skrevs under 1994. Dessutom utvecklade han, under sin tid som ärkebiskop, förbindelserna med Vatikanen.⁶⁰ Tjänst är det centrala motivet i Werkströms herdabrev vilket också bär titeln *Tjänst tillsammans* (1976). Han framhåller Kristus som ett föredöme i tjänandet och ser detta tjänande som motiv i inkarnationen och nattvardssymboliken, i fottvagningen som den beskrivs i Joh. 13:14, i gudstjänstgemenskapen och i korsfästelsens offersymbolik. Allt detta, skriver Werkström, för att:

[...] få oss att förstå att allt kristenliv är tjänst, tjänst i Kristi efterföljd, tjänst tillsammans med andra medkristna och med Kristus själv, som med sin Ande är närvarande både i dem vi tjänar och i dem vi tjänar tillsammans med.⁶¹

Genomgående temata hos Werkström är själavård och diakoni, dessa begrepp är också titlarna på brevets två bärande kapitel. Även om själavården måste vara diakonal och diakonin själavårdande väljer författaren att utveckla begreppen

⁵⁸ Sundby, 1970, S. 97.

⁵⁹ Bibeln. Övrigt, Fritzes offentliga publikationer, Stockholm, 2000, S. 1261.

⁶⁰ <http://www.kyrkanstidning.se:8080/nyhet/forre-arkebiskopen-bertil-werkstrom-ar-dod>, hämtad 14-12-01.

⁶¹ Werkström, Bertil, *Tjänst tillsammans: ett brev om kristen människovård till medkristna i Härnösands stift*, Verbum, Stockholm, 1976.

separat. Själavård är alltid riktat mot den enskilda människan även om den skulle bedrivas i gruppform, den beskrivs som ”kristocentrisk” och är en av kyrkans viktigaste uppgifter. Den skall vända sig till hela människan, till kropp, själ och ande, den skall vara osentimental och saklig men samtidigt genomsyras av vilja till hjälp och stöd. Målet är att lyfta av, vad han benämner den existentiella skulden och att återföra individen in i den kristna gemenskapen. Werkström citerar Martin Buber (1878-1965) och försöker göra en distinktion mellan verklig eller existentiell skuld och neurotisk eller av andra pålagd skuld:

Existentiell skuld uppstår när någon kränker en mänsklig eller gudomlig ordning som han i sitt väsen känner och erkänner som ett fundament för livet.⁶²

Själavård och psykiatri har många beröringspunkter även om själavård främst riktas till, vad vi menar med, friska människor. Det är uppenbart att Werkström har skaffat sig vissa insikter även i klinisk psykiatri, dels under sin utbildning till sjukhuspräst i USA och dels genom många års nära samarbete med läkare av facket i sin roll som sjukhuspräst. Han hävdar att psykiatrin kommer till korta i fråga om skuld till Gud eller till själva livet. Försoning inom psykiatrin handlar mer om att försona interpsykiska och interpersonella störningar. Parentetiskt kan man här notera att Werkström inte nämner något av själavårdens begränsningar när det gäller själsliga åkommor, som sker när dessa frågor behandlas i modernare själavårdslitteratur.⁶³ Själavård är enligt Werkström inte psykiatri, det är heller inte liktydigt med bikt utan det handlar snarare om ett personligt samtal, om rådgivning och om avlösning i form av Guds förlåtelse förmedlad av en kristen medmänniska. Därmed behöver själavård inte vara formaliserad, den kan ges även av lekmän och den kan ges i andra former än det enskilda samtalet, även om denna form är den viktigaste och vanligaste. Diakoni är själavård, men det är också mycket annat. Det har fokus på hela människan, på hennes livsmiljö och hennes relationer. Diakoni är det handgripliga sättet att bedriva mission.

Mission är inte bara att predika evangelium, det är också att undervisa och att bota sjuka. [...] diakonins talesmän [hävdar] att diakonin fattad som tjänst är en adekvat beskrivning på det av Jesus till lärjungarna givna uppdraget.⁶⁴

Werkström använder liknelsen om den barmhärtige samariten (Luk 10:25) när han utvecklar hur evangeliet kan tolkas idag och hur vi förväntas förstå diakonitanken. Samariten blir symbolen för den enskilde, den som ser medmänniskans behov och tar

⁶² Werkström, 1976, S. 23.

⁶³ Ex.v. Bengtsson, Ingvar, *Slog följ med dem: en bok om själavård och själasörjare*, 3. uppl., Göteborgs stift, Göteborg, 2005.

⁶⁴ Werkström, 1976, S. 43.

sitt personliga ansvar. Prästen och leviten (levit betyder ungefär prästerlig assistent) betecknar byråkrati och felaktig, kanske slarvig, prioritering av tid och resurser.

Med liknelsens vårdshus kan vi förstå samhällets institutioner, kanske sjukhus och vårdinrättningar kanske äldreboenden. Med sådana tolkningar vill liknelsen göra tydligt för oss att det aldrig är tillräckligt med en redan etablerad diakoni. Det yttersta ansvaret ligger alltid hos den enskilde individen, hos dig och mig.⁶⁵

Visserligen är Svenska kyrkans diakoni en institution, men Werkström ser denna mer som styrfunktion och som en sammanhållande administration för alla i kyrkan verksamma, det vill säga för personal, församling och lekmän där den yttersta målsättningen blir, att alla tänker och verkar i diakonins termer och anda.

Diakonin i dag och i morgon behöver fler ögon och öron, så att den kan se och höra den nöd som finns lite varstans och som ropar på hjälp och insatser, fast rösten ofta är svag.⁶⁶

I sina slutord understryker Werkström vikten av samverkan och samarbete. Precis som Jesus under sin offentliga karriär verkade tillsammans med sina lärjungar, menar han, bör vi verka tillsammans inom alla områden där kyrkan har sitt uppdrag att tjäna Gud och människor.

[Tjänsten] måste gälla alla former av samverkan, [...] mellan präst och lekman, mellan församling och kommun, mellan själavård och psykoterapi, mellan diakoni och socialvård, mellan hög- och lågkyrkliga, mellan Svenska kyrkan och olika frikyrkosamfund.⁶⁷

Werkström söker alltså ett brett samarbete och framhåller att detta måste ske i ömsesidig respekt för varandras personligheter och trosuppfattningar samtidigt som han understryker vikten av att ”den kristne, aldrig får överge eller ge avkall på sin särskilda uppgift att vittna om Kristus.

3.3 Gunnar Weman (1932-) är son till domkyrkoorganisten Henry Weman, och föddes i Uppsala där han också växte upp. Före sin utnämning till ärkebiskop (93-97) var han biskop i Luleå stift (86-93). Weman som var positiv till att kyrkan skiljdes från staten var också, bland annat mycket annat, engagerad i frågor om evangelisationen, ekumenik och gudstjänsternas utformning. Vad som i Wemans fall kommer närmast ett herdebrev är en bok med titeln *Ut ur guldturen* (1996), skriven i samarbete med Missionsförbundets Lars Lindberg. Titeln syftar mot Svenska kyrkans frigörelse från staten och samarbetet kan synas grundat i det faktum att man är på väg att bli en

⁶⁵ Werkström, 1976, S. 46-48.

⁶⁶ Ibid, S. 62.

⁶⁷ Ibid, S. 65.

frikyrka bland andra frikyrkor. *Ut ur guldburen* är en ansats att placera Gud, religionen i stort, och kristendomen i synnerhet in i den samtida, samhälle och kontext som är för handen. I inledningen hittar vi gudsbilder hämtade från Lars Ahlin som pekar mot Gud som en av de små, som en av de förtryckta vid sidan av en allsmäktighet ” Han finns i kloakerna och i den hängdes rep, inte bara i solnedgångar, i rosor och annat sådant vackert”.⁶⁸ Där finns också gudsbilder från Anders Frostensson som i myllret på Stockholm Central tycker sig se en gudomlig glimt hos varje mötande människa. Visionen för kyrkan är en dynamisk funktion som är målmedveten, samtidigt som den är lyssnande och inkännande. Kyrkan som finns där människorna är och som möter i det sammanhang, den kontext och den förståelse som är för handen ”Guds församling är i rörelse och skeende mer än institution och organisation”.⁶⁹ Man är införstådd med att man möter det sekulära och ifrågasättande och betraktar inte tvivel som fel utan snarare som något helt naturligt för varje tänkande människa. Kyrkan finns till för människorna och samhället och inte tvärt om. Den är en del av den övriga världen och bör vara en del i det som bygger och helar även utanför det rent andliga bygget. Upplysningen och den mekaniska världsbilden som växte fram med upplysningsfilosoferna anges som en av orsakerna till dagens sekulariserade samhälle där kristendomen enligt författarna fått stryka på foten. I detta sammanhang pekar man på nya riktningar där de rationalistiska och reduktionistiska förhållningssätten ifrågasätts. Detta ifrågasättande sker till exempel i von Wright’s *Vetenskapen och förnuftet* (-86) och Lars Gyllenstens (1921-2006) tankar om *vetenskapens fundamentalism*.⁷⁰

Postmodernismen är en del av denna omprövning:

Vi är alla [...] barn av upplysningen. ”Postmodernismen” vill nu pröva om inte modernismen genom sitt reduktionistiska och rationalistiska tänkande kommit att utesluta det symboliska och poetiserande språket liksom den religiösa verklighetstolkningen för nutidens människor.⁷¹

Två andra faktorer som bidragit till sekulariseringen är ekonomismen och individualismen. Lindberg/Weman polemiserar bland annat mot ekonomen Gary S Becker (1930-2014) vilken till och med sägs tillämpa ekonomisk teori på ”människliga relationer som äktenskap och barnafödande i termer av ”känslomässiga bytes-

⁶⁸ Lindberg, Lars & Weman, Gunnar, *Ut ur guldburen: om kyrkans uppdrag i ett sekulariserat Sverige*, Verbum, Stockholm, 1996, S. 9.

⁶⁹ Lindberg/ Weman, 1996, S. 14.

⁷⁰ Ibid, S. 22.

⁷¹ Ibid. S. 22-23.

värden”.⁷² Den nya individualismen som är påtaglig och även tilltagande inom den europeiska kultursfären, leder till isolering och Gudsfrånvaro. Strävan efter ett personligt självförverkligande medför inriktning av livsstilen mot en egocentrism som inte stämmer överens med den bibliska kristendomen vilken i själva verket ”är gemenskap”.⁷³ Sekulariseringen definieras som ett överförande av egendom och tjänst från kyrkan till en världslig makt och ett frigörande av människors tankar och handlingar från kyrklig och religiös auktoritet. Med dessa definitioner kan man kanske se sekulariseringen som något som löper genom hela den kristna historien och inte bara som ett sentida fenomen. En sådan sekularisering bidrar till att fortlöpande skapa dynamiska spänningsfält.

Tanken på gångna tider som framgångsrik och lysande period för kyrka och kristen tro är inte självklar. Det är för enkelt att säga att svenska folket kristnades på 1000-talet. Varje generation måste få höra evangeliet på nytt.⁷⁴ Orsakerna till kristendomens försvagade ställning söks inte bara utanför, utan även inom kyrkan. Det kan vara så att kyrkan själv är bidragande och att språk, dogmatik och liturgi kan verka avgränsande och utestängande snarare än öppnande och inbjudande. Språket kan vara ett hinder men också en öppning, vi får tre exempel på tänkare kring detta: Diedrich Bonhoeffer (1906-45) menar att ”det är kyrkans uppgift att tolka evangeliet på ett världsligt, vanligt språk utan den religiösa bråten”, Paul Tillich (1886-1965) som framhåller att evangeliet ger svar på existentiella frågor vilka inte nödvändigtvis måste uttryckas med kyrkans traditionella nomenklatur (synd kan benämnas främlingskap, frälsning som det angelägnaste livsmålet och Gud som tillvarons djupaste grund osv.) och Karl Barth (1886-1968) som menar att krav på stringens och pedagogisk strävan tar för mycket plats när det enkla och nära vardagsspråket skulle kunna fungera bättre.⁷⁵ Vårt förhållande till helgdagar och dödsannonser är två exempel på ett slags sekularisering där stommen finns kvar och får en delvis ny innebörd. Helgdagar har nu inte främst sitt fokus på kyrksamhet, de helgas snarare genom andra typer av fritidsaktiviteter. Dödsannonsernas traditionella svarta kors ersätts med fåglar, dragspel eller annat som av den avlidna upplevts som ”meningsfulla och sköna ting på jorden och därför också [vittnar] om hennes längtan efter och tro på evigheten”.⁷⁶ När Lindberg/Weman skriver *Ut ur guldburen*, står svenska kyrkan inför ett uppbrott där paralleller dras till förkonstantinska

⁷² Lindberg/ Weman, 1996., S. 23.

⁷³ Ibid, S. 26.

⁷⁴ Ibid, S. 29.

⁷⁵ Ibid, S. 46.

⁷⁶ Ibid, S. 52.

förhållanden när kristendomen levde i små enklaver, utan stöd från och ofta i motsättning till den världsliga makten. Frigörelsen kan innebära att man åter kan fokusera på de kristna grundvärderingarna i stället för på den yttre formen.

Beror inte en stor del av kyrkans kris och sekulariseringen på att den kristna tron förvandlats till sur moralism? Ett avgörande mål för den kristna församlingen är att den alltid skall låta Guds fria nåd vara centrum i förkunnelse och liv.⁷⁷

En kyrka i ständigt uppbrott och i ständig förvandling behåller sin dynamik och energi, den kan utvecklas och leva vidare i tiden. Denna tanke som bland andra uttrycktes av Jean Calvin (1509-64) med orden ”Ecclesia semper reformanda” (kyrkan bör alltid omdanas) återfinns även hos världsliga ledare och är numera ofta central i många moderna managementfilosofier. Evangelisation är ett genomgående tema i boken och det handlar om att föra ut det kristna budskapet. Här har gudstjänsten en central funktion. I kapitel sex beskriver författarna den som ett språkspel, dock utan att använda denna term. Ett språkspel där tre historier möts och går upp i varandra; min egen historia, Guds och den andres (din). Det blir i detta samtal eller språkspel som kyrkan (i teologisk betydelse) finner sin form och kan utvecklas i tiden.

Våra olika historier behöver mötas i ett försök till gemensam reflektion [...] Samtalen mellan medkristna i församlingen kan bilda upptakten till en gemensam resa [...] Samtalet [...] kan utgöra en annan utgångspunkt. Den avgörande poängen är att ingen förnyelse eller förändring värd namnet kan kommenderas fram.⁷⁸

I den utåtriktade verksamheten, när evangelisation blir till mission, beskrivs arbetet i tre nivåer, den första som syftar mot en personlig tro, den andra mot befrielse, upprättelse av förtryckta och fattiga och en tredje som ser till värderingar och samhällsstrukturer. Denna struktur ses delvis som en återspeglning av nya testamentet där Matteus ser missionen som ett uppdrag att värva nya lärjungar, Lukas och apostlagärningarna, den kristna praktiken med förlåtelse och solidaritet med de fattiga och utsatta och slutligen Paulus som en inbjudan till en mer allomfattande kristen gemenskap. Alla dessa är synsätt som inte innebär motsättning utan som snarare kompletterar varandra.⁷⁹ I samband med resonemangen kring mission lyfts även den kristna universalitetstanken fram, den som formulerades i missionsbefallningens ”Gå därför ut och gör alla folk till lärjungar”⁸⁰, men man framhåller samtidigt den Paulinska tanken om att missionsobjekten redan, sig själva ovetande är delaktiga i den kristna gemenskapen.

⁷⁷ Lindberg/ Weman, S. 56.

⁷⁸ Ibid, S. 82.

⁷⁹ Ibid, S. 88.

⁸⁰ Bibeln. Matt 28:19.

[Det är Kristus] som skickar ut sina lärjungar till medmänniskorna och när de kommer dit, är han redan där. Jesus Kristus möter oss i varje medmänniska och vi har till uppgift att berätta för henne om Jesus som allas vår Herre och Frälsare.⁸¹ Jag har uppfattat att detta förhållningssätt, om en omedveten religionstillhörighet, även kan spåras inom islam. Boken avslutas med några sammanfattande punkter, bland annat följande: Evangelisering bör ha sitt fokus på att just sprida evangelium. Trosidentiteten måste bli mer markerad i kyrkan. Det är i de många små sammanhangen och i vardagen som tron skall förvaltas. Dopets betydelse som identitet i en kyrkotillhörighet blir betydelsefullare och formellt avgörande. Dialogen inom och mellan kyrkorna liksom all intern och extern kommunikation måste lyftas fram och förstärkas. Som ett litet clou lägger författarna in en kort skoluppsats om kristendomens väg till folken:

1. Jesus sände ut lärjungarna över hela världen för att vinna människor.
2. Paulus reste till Rom och Ansgar till Sverige.
3. Nu är det vår tur.⁸²

3.4 K.G. (Karl Gustav) Hammar (1943-) var ärkebiskop under den period som Svenska kyrkan skildes från staten. Hammar som var positiv till denna separation såg redan tidigt en konflikt mellan kyrkan som intresse och kyrkan som idé. Han använder psalmboken som exempel för att illustrera denna distinktion:

Intressekyrkan, värnandet om traditionen och rädslan för experimenterande är väl inte så farligt, när det gäller psalmboken. Det finns ändå många användbara psalmer att välja mellan. Däremot skulle många psalmverser bli utmönstrade, om man verkligen gjorde en idémässig granskning av dem.⁸³

I sitt herdabrev, *Samtal om Gud*, utvecklar han sina tankar om den kristna religionens kärna, det vill säga kyrkan som idé. Vad menar vi när vi talar om Gud, hur använder vi begreppet Gud och vad har detta begrepp för funktion i samhället och för den enskilde individen? På ett sätt blir det för stort, men på ett annat för smått att använda gudsbegreppet. Det var kanske lättare, enligt Hammar, när den religiösa strukturen i samhället var mera enhetlig och alla förväntades ha en gudstro i enlighet med den kyrkan föreskrev, men i ett sådant förhållande blev den personliga gudsförståelsen förträngd av den tro som föreskrevs av makten. Den frigörelse som inleddes under 1800-talet med marxismen, darwinismen, freudianismen, liberalismen etc. ifrågasatte gudsbegreppet som sådant och i synnerhet det kollektiva gudsbegreppet. Ateism men även en personlig förståelse och ett personligt förhållningssätt till Gud ersatte det tidigare gemensamma förhållningssättet. I och

⁸¹ Lindberg/Weman, 1996, S. 92.

⁸² Ibid, 1996, S. 149.

⁸³ Hammar, K. G., *Kyrkan - intresse eller idé?*, Gummesson, Stockholm, 1970, S. 13.

med detta blev Gud för många en privatsak. Hammar anser att religionen, snarare än att vara privat, bör vara personlig och menar att detta öppnar för möjligheten till en dialog mellan olika gudsförståelser. Detta för att se komplexiteten, storheten men framförallt vad det är som förenar i en kristen tro. Förståelsen av Gud ligger i språket och om vi inte har en dialog förlorar vi det språk som kan uttrycka denna förståelse. Detta gäller såväl i den språkliga dialog som vi har med varandra som, och kanske framförallt, i den egna förståelsen. Sekulariseringen är ingen enhetlig rörelse och många tecken tyder på en återsakralisering. Denna återsakralisering tar sig många och skilda uttryck, men om vi inte längre har ett språk för den religiösa upplevelsen, blir den svår att formulera och uttrycka på ett relevant sätt. För mig är det uppenbart, skriver Hammar att Gud har kommit tillbaka utan att Gud blir nämnd.⁸⁴ När Hammar utvecklar sina tankar om gudsbilder och gudsrelationer gör han en distinktion mellan Gud som föreställningen om Gud i form av trossatser, dogmer, liturgier etc. och GUD som den verklighet vilken begreppet Gud refererar till. Gud blir i Hammars tolkning inte objekt utan snarare subjekt tillsammans med det subjekt som skulle utgöras av människans delaktighet och religiösa erfarenhet. Eftersom människans verklighet är kopplad till språket, kan språket bli både ett hinder och en hjälp för djupare gudsförståelse. Enligt Hammar har vi tappat mycket av det språk som tidigare hjälpte oss att formulera en religiös helhetsupplevelse. Den vetenskapliga kulturen med dess strävan efter förenkling har i stället lett oss in i en språklig ”barakultur”, som vi kan kalla reduktionism.⁸⁵ Språket för en religiös erfarenhet måste erövrats inifrån för att det skall ha en öppning mot det transcendenta och detta innebär att alla andra språkliga uttryck får svårt att, som Hammar uttrycker det, härbärgera Gud. Detta innebär samtidigt en frihet, eftersom det språkliga uttrycket aldrig kan bli ett kvalitetsmått i detta avseende och detta förhållande öppnar på så sätt för former i den religiösa praktiken. I förhållandet mellan förnuft och tro hävdar han, att vi omöjligt kan tolka allting ur ett förnuftsperspektiv. Han ställer frågan om vi inte närmar oss slutet på den tid, då förnuftet kunde ses som den enda måttstocken.⁸⁶ Vi behöver andra likare utöver det rena förnuftet, dels för en djupare förståelse av människan men också för, att som han skriver, inget rationellt tänkande i världen har kunnat hindra henne från att begå handlingar mot allt förnuft.⁸⁷

⁸⁴ Hammar, K. G., *Samtal om Gud: herdabrev*, Arcus, Lund, 1997, S. 11.

⁸⁵ Ibid, S. 19.

⁸⁶ Ibid, S. 32.

⁸⁷ Ibid, S. 33.

Fundamentalism kan ses som ett resultat av en spegelvänd förnuftsdyrkan och detta beskrivs som något som plågar all sann religion och är därmed blir dess djupaste fiende. I sökandet efter andra förhållningssätt lyfter Hammar fram det kristna kärleksbudskapet som alternativ eller åtminstone komplement och föreslår som sådant till Descartes ego-centrerade fundament *Cogito ergo sum* (Jag tänker, alltså är jag) ett annat, nämligen *Amo ergo sum* (jag älskar alltså är jag till).⁸⁸ Det skulle innebära att ett fundament där den egna tanken utgör grunden ersätts med ett kärlekens fundament. Hammar vill se det religiösa språket, som i första hand ett kärlekens språk eftersom: ”Kärlekens språk är ett erfarenhetens språk. Och den mänskliga erfarenheten är vidare än förnuftet”.⁸⁹ Gud blir på det här sättet snarare en relation och transcendensupplevelse än ett objekt, och det är i denna relation människan blir indragen. En sådan gudsförståelse kommer att stå för en helhet där allt som är skapat blir indraget och detta gäller inte minst medmänniskan. Hemligheten tycks alltid vara en inklusiv förståelse av en Gud som i sin kärlek inkluderar allt och alla oberoende av mottagarens upplevda kvalitet. Detta förhållningssätt blir därmed ett alternativ till den exklusiva tolkning som vi oftast tycker oss finna i traditionen.⁹⁰ Tanken på en gudsnärvaro kan man inte ta till sig genom ett intellektuellt resonemang, utan snarare genom ett slags passiv icke ifrågasättande öppenhet. Hammar beskriver tre reflekterande förhållningssätt, nämligen: Gud blir tydligast när vi själva befinner oss i underläge, Gud blir synlig bland de maktlösa och att vi behöver vara öppna i vår relation till Gud, vi får vara som ett tomt kärll berett att ta emot allt.⁹¹ Hammar förhöll sig positiv till att kyrkan skildes från staten och det främsta skälet för detta, var att kyrkans historiska koppling till makten kunde brytas. Han menar att tro eller gudsförståelse knappast kan dikteras uppifrån. Tro skapas genom den egna tolkningen och av den personliga erfarenheten. I en kyrka som inte är kopplad till makten finns också förhoppningen att kunna bryta enskilda människors föreställningar om att just deras tro, deras sätt att tolka och förstå bibeltexter och den kristna traditionens olika dokument är de enda sanna och riktiga.⁹² Hammar avslutar sitt herdabrev med följande ord:

⁸⁸ Hammar, 1997, S. 33.

⁸⁹ Ibid, S. 37.

⁹⁰ Ibid, S. 49.

⁹¹ Ibid, S. 52-56.

⁹² Ibid, S. 65.

Jag tror också att Gud är sanningen, verkligheten själv. Gud är därmed också sanningen om mitt liv, om varje människas liv. Upptäckten att Gud hör ihop med mitt liv ligger framför oss på samtalets väg.⁹³

3.5 När **Anders Wejryd (1948 -)** år 2006 efterträdde KG Hammar var han den förste ärkebiskop som valdes helt inom Svenska kyrkan. Vid tidigare ärkebiskopsval, det vill säga före år 2000, hade regeringen haft det slutliga avgörandet. Wejryd föddes i Falköping, Fadern var teologie doktor, präst och ursprungligen pastor i Svenska missionsförbundet. Hans egen prästvigning skedde 1972 i Västerås och han tjänstgjorde därefter i flera församlingar innan han blev direktor för Ersta diakonisällskap i Stockholm, en tjänst som varade fram till 1995 då han valdes till biskop för Växjö stift. Anders Wejryds herdabrev heter *Närvarande* och skrevs 1998 under tiden i Växjö. Titeln syftar till att människor skall vara närvarande i kyrkans centrala uppgift men även att vara närvarande och öppna i mötet med sina medmänniskor. Kyrkans uppgift är skriver Wejryd, ”Att göra Jesus känd och att ge hela människan möjlighet att se hela sitt liv i den kristna trons perspektiv”.⁹⁴ För att nå detta mål behöver man lita på många människors delaktighet, man behöver ödmjukhet och fokus och man behöver vara närvarande i det man gör. Risken är annars stor att administration och förvaltning tar kraft från det väsentliga. Bereden väg för Herren är det valspråk som Wejryd har valt och han återkommer genom hela brevet med olika aspekter på denna uppmaning. Denna uppmaning alluderar på hans eget efternamn (på norska) Wej-ryd – röj väg. Biskopen är alltså vägröjare men samtidigt och i detta verk är han också herde. En herde skriver han, samlar fåren när det behövs, men han ger också utrymme för fårens egna liv. Vi behöver en auktoritet för att vi inte själva skall bli alltings mått, men det är också viktigt att vi har frihet och utrymme att själva tolka bibeln och den kristna tron i våra liv.

Den enda fundamentalism som behövs är att bibeln är större än vi och den huvudväg som Gud valt att meddela sin uppenbarelse längs⁹⁵
Det handlar här om ett Lutherskt fokus på skriften (sola scriptura). Svenska kyrkan har och har haft en tendens att lägga sitt fokus mera på prästämbetet, vilket bidragit till att göra tolkningen ensidig och smal. Wejryd menar att kyrkan i stället måste uppmuntra till mångfald och till en öppen och lyssnande attityd.

Det är först när bibeln används och läses som ett skapande tankeutbyte tar fart, det är först då som samtal om innebörden blir möjliga och angelägna.⁹⁶

⁹³ Hammar, 1997, S. 67.

⁹⁴ Wejryd, Anders, *Närvarande: herdabrev*, Arcus, Lund, 1998, S. 10.

⁹⁵ Ibid, S. 18.

När kyrkan blir mer ifrågasatt och när den lätt kan väljas bort blir det viktigt att både visa vad den kan erbjuda men också att lyssna och ta till sig människors tankar och erfarenheter, ”om inte Svenska kyrkan låter människor välja, så inkompetensförklaras människor”.⁹⁷ Wejryd beskriver våra två viktigaste möten, mötet med Gud och mötet med medmänniskan. På sätt och vis hänger dessa ihop eftersom ”Jesus finns i varje medmänniska”. Förhållningssätten skiljer sig dock, ”I de mänskliga sammanhangen måste rättvisa, rätt och ömsesidighet ha ordentligt utrymme. I mötet med Gud är grundkategorin nåd”.⁹⁸ Det är i de mänskliga mötena som diakonin har sin plats och det handlar här om att se och beröras, att dela med sig av både ord och gärningar. ”Diakonin är saklig och principfast. Dess överordnade princip är omsorg och tjänst mot medmänniskan, men tjänst utan tanke på över- eller underordning”.⁹⁹ Diakoni är inte endast förbehållen kyrkans anställda diakoner utan den är även ett uppdrag som varje människa, i en eller annan form förväntas utföra. Frivilligheten är viktig, detta eftersom det kanske är så att ”bara den kan tjäna på riktigt som vet att han inte är någon underdånig”.¹⁰⁰ Diakonin är inte heller något som kan delegeras, ett sätt att få människor inom hörhåll för predikan eller att skaffa sig någon slags hinsides gräddfil. ”Grunden är att tjänandet behövs för att livet och vi ska bli mer som Gud vill”¹⁰¹ Den moderna självbilden idag, grundas ofta mer i vad man gör än vad man är, vi blir mera skal än kärna. I kyrkan, menar Wejryd, blir förhållandet ett annat eftersom fokus hamnar utanför jaget. ”Inför Gud kan inga roller spelas. Det är smärtsamt att upptäcka det och en vila att mogna i det”.¹⁰² Ett lyssnande men samtidigt reflekterande och kritiskt förhållningssätt där vi är uppmärksamma på den inre rösten i våra egna tolkningar av skriften och av livet självt eftersom detta kan hjälpa oss att hitta kärnan.”[...] hela tiden gäller att vi först måste tänka själva och loda i djupet, både som enskilda och församlingar”. När Wejryd talar om tro använder han ledorden: perspektiv, belysning och relation. Dessa ledord, tillämpade i den egna vardagen och livssituationen sporrar till reflektion och skapar olika åsikter.

[...] den kristna tron [...] driver en ut i samhället. Så de kristna har kanske inte tid att komma till kyrkan så ofta. [...] ingen människa är bara kristen[...] Gud verkar utanför

⁹⁶ Wejryd, 1998, S. 21.

⁹⁷ Ibid, S. 22.

⁹⁸ Ibid, S. 25.

⁹⁹ Ibid, S. 29.

¹⁰⁰ Ibid, S. 30.

¹⁰¹ Ibid, S. 31.

¹⁰² Ibid, S. 35.

det som kan identifieras som kristet. I politiken, i samhället, bland ateister och troende i andra religioner. Kyrkan har inte monopol. Dess uppgift blir inte mindre för det.¹⁰³ Den nya individualismen har på många sätt ersatt det samhälle där människor föddes in i eller tvingades in i olika gemenskaper, i dag kan livet fungera utan att vi binds till täta beroenden eller relationer. Auktoriteter kan utmanas men individens ansvar blir ju därmed också större. Denna nya frihet och detta förhållningssätt blir både en utmaning och en möjlighet för kyrkan. En utmaning eftersom ett kristet liv även behöver gemenskap i ”bön, lyssnande, upplevelse och handling”, och - en möjlighet eftersom det öppnar för nya tankar och tolkningar. Kyrkan måste kunna erbjuda gemenskap under ett högt tak. Vi behöver gemensamma mötesplatser i både fysisk och mental bemärkelse.

Om de gemensamma mötesplatserna försvinner eller blir svårare att komma in i drabbar det hela idén om ett samhälle som håller oss samman. Samhället ersätts av ”särhället”.¹⁰⁴

För att dessa mötesplatser ska kunna fungera i tiden, i samtiden och i framtiden blir det viktigt att det öppna och tolkande förhållningssättet finns med. Wejryd ser Guds budskap som något mycket större än det som är tids- och kontextbundet. Han anknyter i detta till det Lutherska världsförbundets tankar om ”den försonade mångfalden” (reconciled diversity) och liknar Bibeln vid ett partitur och kyrkans aktörer vid en orkester med många olika stämmor och instrument. För skapa en helhet och göra verket rättvisa måste alla få höras. Bereden väg för Herren, är Wejryds valspråk och han lyfter fram ett antal punkter som han ser som viktiga när detta praktiskt skall utföras:

- Tillämpad teologi, det vill säga att förnuft, kunskap och erfarenhet skall tas till vara.
- Vi måste vara lyhörda för att urskilja sanningssägare och ta till oss vad de vill säga.
- Vi måste värna och ge röst åt den som är svagare, även om detta kräver att vi går utanför lagen.

Laglydnad är inte alltid god. Lagen är ibland inte ett tillräckligt redskap, och kan ibland verka begränsande. ”Ett samhälle som inte ger utrymme för civil olydnad kan förlora sin egen moral. Först om det finns starka moraliska celler i en större gemenskap klarar samhället att möta nya utmaningar.”¹⁰⁵

- Evangelisation och mission har visat sig fungera bäst när ”den kristet motiverade medmänskligheten utan baktankar” fått stå i förgrunden.

¹⁰³ Berjlund, David, *Uppdrag ärkebiskop: samtal med Anders Wejryd*, Cordia, Stockholm, 2010, S.11

¹⁰⁴ Wejryd, 1998, S. 42.

¹⁰⁵ Ibid, S. 54.

- ”Att ge rum åt främlingen” det vill säga att även andra trosbekännare får rimliga existensvillkor. Det är en plikt att sprida tron ”dock aldrig mot den enskildes vilja”¹⁰⁶

- ”Att erkänna sin svaghet ”

Jag gläds åt svaghet, förolämpningar, svårigheter, förföljelser och nöd när det är för Kristi skull. Ty när jag är svag, då är jag stark.¹⁰⁷

I detta ligger också att stå utanför den politiska makten eftersom en sådan koppling tenderar att lyfta fram kyrkans sämre sidor.

- Att inte förväxla det bibliska budskapet med andlighet i största allmänhet.

Wejryd avslutar sitt herdebrev med att lyfta fram helhetsperspektivet i sin kristna tolkning. Han tar avstånd från förenklingar av typen ”bli kristen – slipp helvetet” när han hävdar att

Gåvan är faktiskt större än så! Gud vill ha med oss redan nu, för att ge sammanhang och mening åt våra liv, för att kunna använda oss för sitt goda verk och för att hans vilja skall bli synlig med enskilda, med samhällen och med hela den mänskliga gemenskapen.¹⁰⁸

3.6 Antje Jackelén

Gud är större är Antje Jackeléns valspråk och även titeln på hennes herdebrev(2011). Tanken att Gud är större är också den idé som är det genomgående och underliggande temat när hon beskriver situationen i sin samtid. Jackelén föddes och växte upp i Tyskland, prästvigdes i Stockholm och har innan biskopstiden i Lund bland annat arbetat flera år som universitetslärare i USA. Hennes doktorsavhandling, *Zeit und Ewigkeit*, lades fram i Stockholm 1999 och behandlar tidsbegrepp inom filosofi, naturvetenskap och teologi. I herdebrevets förord konstaterar hon att, ”vi lever i mötet mellan sekulariseringens följder, religionernas ökande synlighet och de tidlösa frågornas närvaro”.¹⁰⁹ När sekulariseringen ropar på frihet ställer hon frågan om den friheten ska handla om frihet från eller om frihet till religion. Jackelén framhåller det senare och poängterar att religion inte bara påverkar och har betydelse på individnivå, den har även en samhällsbärande funktion, detta illustreras bland annat med ett citat från EU-kommissionens ordförande (1985-95) Jacques Delors, där han framhåller nödvändigheten av att ”ge det nya Europa en själ, en spiritualitet och ett ideal, [...]något som också kyrkorna är medskyldiga till och delaktiga i”.¹¹⁰

¹⁰⁶ Ibid, S. 56.

¹⁰⁷ Bibeln, S. 1388.

¹⁰⁸ Wejryd, 1998, S. 74.

¹⁰⁹ Jackelén, Antje, *Gud är större*, Arcus förlag, Lund, 2011, S. 7.

¹¹⁰ Ibid, S. 13-14.

Idén om att Gud alltid är större blir, en öppning mot andra idéer, förhållningssätt och kontexter snarare än en begränsning. ”Den som ger sig i kast med Guds löften har råd att ta in nya insikter”.¹¹¹ Hon anser inte att religiös tro och rationalitet är motsatta storheter, tvärtom förutsätter de snarare varandra. Rationaliteten har begränsningar och religiös tro beskrivs som ”något som är mer än rationellt – utan att för den skull vara irrationellt”.¹¹² Jackelén anser att sekulariseringen har medfört en allmän okunnighet och oförståelse för religiösa frågor, hon talar om religionsfobi och religionsblindhet. Den här är en tendens hon ser i svenskt kulturliv, hon går så långt att hon hävdar att: ”okunnighet i trosfrågor länge varit en merit för den moderna journalistiken”.¹¹³ Religion och religionsutövning har haft och kan ha skadliga och negativa effekter beroende på de starka krafter som mobiliseras när det som ytterst angår och berör oss ifrågasätts, skriver Jackelén. Det här är något som vi som kristna är smärtsamt medvetna om. Det flerkulturella och mångreligiösa samhälle som vi möter idag behöver inte i första hand någon minsta gemensamma nämnare. Det är snarare det respektfulla samtalet där vi känner våra egna fundament och kan böttna i detta som kan leda oss vidare.

Människor av tro kan känna igen varandra tvärs över religionsgränserna och upptäcka att de har mer gemensamt med varandra än med vissa delar av sin egen tradition¹¹⁴. Jackelén framhåller alltså dialogen och söker denna. Tro på kunskap innehåller en trons kunskap. Begreppen hänger ihop, vetenskap och religion är de krafter som starkast påverkar vår kultur och våra förhållningssätt och det är i dialogen vi kan gå vidare i vårt sökande. All vetenskap är preliminär, ingen av oss äger den definitiva och ultimata sanningen. Vetande och tro, är liksom kropp och själ inte två skilda substanser utan snarare två aspekter på den mänskliga situationen.

Naturvetenskap och teknologi måste sättas in i ett större sammanhang med plats för sociologiska och antropologiska perspektiv som inkluderar de olika religiösa traditionerna och den teologiska reflektionen¹¹⁵. I Jackeléns gudsrelation ingår också kärleken till vishet, en vishet som söks i dialogen och mötet mellan olika normer och värderingar. Vårdeneutralitet är inte någon dygd, om ens möjlig och ideologier, (”En välgenomtänkt, existentiellt förankrad uppsättning idéer som blir vägledande samtidigt som de ständigt prövas i

¹¹¹ Jackelén, 2011, S. 14.

¹¹² Ibid, S. 24.

¹¹³ Ibid, S. 17.

¹¹⁴ Ibid, S. 38.

¹¹⁵ Ibid, S. 69.

teori och praxis”¹¹⁶) måste ständigt brytas mot varandra. För en etisk människa handlar det mer om att välja just valet framför att välja rätt eller fel. Liksom religion och teologi kan låsa in sig i kvävande dogmatik visar historien att även vetenskapen kan fastna i problematiska ideologiska begrepp och ett exempel som lyfts fram här är Francis Galton (1822-1911) och hans teorier om mänskliga arvsanlag med de tragiska följder som dessa fick. Ideologin kan skriver Jackelén, vara svår att avslöja när den omges med en aura av vetenskaplig legitimitet. Teologi definieras här som kritisk och självkritisk reflexion över innehållet och effekterna av religiös tradition och teologin bör ta plats i den vetenskapliga dialogen eftersom den med skärpt uppmärksamhet kan bidra till att upptäcka risken för skadlig ideologibildning.¹¹⁷ Även om en demokratisk stat bör vara sekulär innebär det inte att samhället behöver vara det, demokratin innebär ju också frihet till religion. Ett pluralistiskt samhälle innebär visserligen mer problem men öppnar samtidigt för mångfaldens kreativitet. Det är statens uppgift att skapa demokratiska ramverk där mångfalden får ta plats. Under rubriken ”Religion och politik lika med sant” skriver Göran Rosenberg (1948 -) följande i SvD :

Enligt filosofen Jürgen Habermas kan ett möte mellan religion och politik vara fruktbart och skapa de moraliska grundvalarna för demokratin – även i ett samhälle präglad av såväl religiös som sekulär mångfald.¹¹⁸

Även Jackelén lyfter fram denna Habermas tanke när hon pläderar för att många röster måste få höras i samhället, demokratin behöver värdemässig näring för att hålla sig frisk och vital. Vi behöver mera mångfald snarare än mera enfald. Kyrkans och teologins uppgift och funktion blir i detta sammanhang att med kunskap om sitt kulturella och religiösa arv både föra detta vidare och att utveckla självkritik. Livet är en gåva innan det blir en uppgift och man försöker förverkliga goda livsmöjligheter för alla samtidigt som man, som det uttrycks, ”hämtar energi ur löftet om Guds rike”. Kyrkan och den kristna människan skall, som delaktiga i Guds skapargärning, genom exempel och kärlek bidra till samhällets fortbestånd och utveckling. I sitt förhållande till metaberrättelser och språkspel intar Jackelén ett postmodernt förhållningssätt, och i sin syn på sanningen som en konstruktion uttrycker hon sig så här:

¹¹⁶ Jackelén, 2011, S. 88.

¹¹⁷ Ibid, S. 53.

¹¹⁸ http://www.svd.se/kultur/understrecket/religion-och-politik-lika-med-sant_7115445.svd?utm_source=sharing&utm_medium=clipboard&utm_campaign=20141109, hämtad 14-12-20.

Inte allting är konstruktion men så gott som allting presenterar sig för oss som inbäddat i konstruktioner – och det gäller för övrigt postmoderniteten själv.¹¹⁹ I sitt valspråk och sin boktitel ”Gud är större” uttrycker hon på sätt och vis ett avståndstagande från metahistorier när hon ifrågasätter alla mänskliga konstruktioner eller ”sanningar” som utger sig för att vara den yttersta eller definitiva sanningen. Gud är alltid större.

3.7 Carl Axel Aurelius (1948-) inleder sitt herdebrev, betitlat: *Till mötes* (2004), med att konstatera att övergången från statskyrka till frikyrka och den därmed följande omorganisationen inneburit att den inre verksamheten och reflektionen över kyrkans grundläggande uppgifter, hamnat i bakgrunden. Han talar med ett teologiskt bildspråk om kyrkans kropp och själ där fokus en tid legat mer på kroppen än på själen. Bägge är viktiga men fokus måste dock främst ligga på själen. Att vara kristen, menar Aurelius, är att leva med och i en tro på att vår identitet är given av Gud och att vi lever av hans nåd men dock med en fri vilja att göra gott eller ont. Ett sådant förhållningssätt innebär att vi har ett ansvar för oss själva, för den andre liksom för hela skapelsen. ”Genom Guds anrop frigörs vi till ansvar”.¹²⁰ Stora och snabba förändringar av kultur och människors livssituation återverkar på de religiösa föreställningarna. De västerländska övergångarna från antiken till medeltiden, från medeltiden till moderniteten är exempel på sådant som inte bara inneburit kulturella utan även teologiska paradigmskiften. Vid sådana övergångar, inom det kristna förståelserummet ”måste evangeliet formuleras på nytt för att förbli evangelium”.¹²¹ I de följande kapitlen lyfter Aurelius fram två historiska brytpunkter där han beskriver hur religionen nytolkas och teologin reformeras. Den första handlar om fornkyrkan och hur kristendomen växer fram och formas till en ny lära med rötter både i judendomen och antiken. Han låter oss följa livet och den religiösa praktiken i en av de tidigaste kristna husförsamlingarna som låg i staden Dura-Europos i det nuvarande Syrien. På den tiden låg den i utkanten av det romerska riket. I en mångkulturell och mångreligiös kontext finner en liten kristen grupp sin identitet, sin form, sina förståelserum och praktiker utifrån tidigare traditioner och tillgängliga texter. Aurelius reflekterar över varför just denna, ursprungligen marginella, sekt kom att bli så framgångsrik, och föreställer sig att den kristna kyrkan, via

¹¹⁹ Jackelén, 2011, S. 33.

¹²⁰ Aurelius, 2004, S. 11.

¹²¹ Ibid, S. 19.

evangelierna såsom de formulerades i församlingsliv och förkunnelse, erbjöd en tröst inför ångesten och ett svar de existentiella frågor man upplevde i sin specifika kontext. Frågor om ödet och frågor om döden blir mera påtagliga under brytningstider och med den sociala oro och osäkerhet som uppstår i mångkulturalitet och vid paradigmskiften.¹²² Nästa historiska nedslag sker under reformationens första år och visar egentligen upp ett omvänt förhållande. Kristendomen har vid slutet av medeltiden vuxit sig stark, fått ett dominerande inflytande, inte bara religiöst utan även politiskt, socialt och kulturellt. Renässansen innebär att nytt eller snarare nygammalt tankegods gör sig gällande vilket enligt Aurelius innebär att kyrkan utsätts för skarp moralisk kritik.¹²³ Det är i denna jordmån och med denna bakgrund som reformationen vinner anhängare. Maktbegär, girighet och mot detta riktad dogmatik skymmer evangeliernas substantiella innehåll. Luthers insats är att han för ut det kristna budskapet genom att på många olika sätt göra det tillgängligt också för gemene man. Han skärper fokus genom teserna om nåden, tron och skriften, han gör texterna tillgängliga genom översättningar, förklaringar och ökande alfabetisering. Det primära målet var som han uttrycker det: evangelium åt folket till tröst för bedrövade samveten, men denna delaktighet och läskunnighet innebar ju också att människors medvetenhet och självkänsla stärktes. Aurelius sammanfattar sin exposé med följande:

Reformationen ägde rum i en tid av kulturell upplösning, där tilltron till de sedvanliga självklara mönstren för tolkning ifrågasattes och övergavs.

[...] Evangeliet tolkades, förmedlades och gestaltades nu på ett nytt sätt så att människors ångest kunde övervinnas och deras livsmod stärkas.¹²⁴

I den andra och sista delen av sitt herdabrev talar Aurelius om den samtida kyrkans kontext, och sin egen vision för dess utveckling och framtid. För att beskriva dagens situation tar Aurelius sin utgångspunkt i 1900-talet, biträdd av främst Paul Tillich (1886-1965) som var tysk/amerikansk filosof och teolog och Nathan Söderblom (1866-1931) svensk ärkebiskop, religionshistoriker och ekumen. För Europas del, skriver Aurelius, började 1900-talet den första augusti 1914. ”En hel kultur bombades bokstavligen sönder och samman i skyttegravarna i Verdun”.¹²⁵

Världskriget och de stora förändringar som ägde rum under detta århundrade innebar sönderfall i människors föreställningsvärld. Tidigare självklara sanningar ägde ingen giltighet längre, det fanns inte längre någonstans, någon från detta sönderfall, fredad

¹²² Aurelius, 2004, S. 37.

¹²³ Ibid, S. 40.

¹²⁴ Ibid, S. 55.

¹²⁵ Ibid, S. 18.

zon. Religionen, kyrkan och teologin var naturligtvis inget undantag. Den religiösa hemvisten ifrågasattes allt mer när budskapets inte kunde hållas samman eller inte överensstämde med den nya värld som framträdde. I den nya pluralismen har, enligt Tillich, ”människan förlorat sin djupdimension”.¹²⁶ Det innebär en existentiell vilsenhet när svaren inte längre är självklara och när mångfalden av röster basunerar ut diametralt olika budskap. I ett sådant läge är det viktigt att i tidens tecken och i den kulturella mångfaldens raster finna någon form av djupdimension som kan hjälpa oss med en ny färdriktning. Det är viktigt att förstå och tolka samtidens kulturella yttringar för att kunna ta till sig och förmedla evangelium i sin egen tid. Det handlar om, om jag förstår Aurelius rätt, att söka sig mot evangeliets substantiella kärna och att förmedla denna i ord och handling.

I det djupa bibliska drama, där Gud omfamnar världen trots det motstånd den bjuder, blir det inte särskilt angeläget att göra någon skarp åtskillnad mellan det utdelade evangeliet som äger rum i gudstjänsten och de livsbefrämjande orden och handlingarna i vardagslivet.¹²⁷

Folkkyrka, bekännelsekyrka och brokyrka är tre nyckelbegrepp som används för att beskriva såväl Svenska kyrkans position idag som önskad inriktning. Folkkyrkan syftar till den, med stark symbolkraft laddade kyrkobyggnaden, vilken på ett lokalt plan har mycket stor betydelse även om detta inte avspeglas i antalet gudstjänstbesök. Folkkyrkan kan också vara en mötesplats dit människor kommer idag med sina olika och ofta diversifierade privatreligiösa utgångspunkter, många gånger en kyrka man återkommer till vid celebrerandet av livets milstolpar såsom dop, bröllop och begravningar etc. Bruken vittnar om, skriver Aurelius, att gammal kristen sed lever kvar, trots att tiden sägs vara postmodern.¹²⁸ Bekännelsekyrkan som Aurelius formulerar den, har sin grund i den kyrkoordning som antogs år 2000. I denna framställs begreppen tro, bekännelse och lära som fundamenten i den Svenska kyrkan. Det handlar om den inre praktiken och det handlar om kyrkans urkunder. Det handlar också om en tro som tar sig uttryck i olika former av bekännelse, och det handlar om personlig tro som innebär att vi tolkar kyrkan olika, något som skall respekteras men också gärna delas. I brevets avslutande kapitlet diskuteras begreppet brokyrka, det handlar om ekumenik i olika former och på många plan. Aurelius beskriver Nathan Söderbloms kamp under andra världskrigets preludier för att ena hela den protestantiska kyrkan och med detta, på ett kraftfullt sätt verka för fred och

¹²⁶ Aurelius, 2004, S. 59.

¹²⁷ Ibid, S. 74.

¹²⁸ Ibid, S. 77.

försoning, liksom det handlar om Svenska kyrkans idag, strävan att möta människor av andra konfessioner även utanför den kristna sfären. I grunden handlar det om att välja det goda framför det onda och om svårigheten att se skillnaden. Han lyfter som exempel fram Bonhoeffers (1906-45) moraliska dilemma inför sitt aktiva deltagande i mordförsöket på Hitler.

Motståndet mot fascismen krävde ett agerande som i sig själv var omoraliskt. Att vara moralisk, att rädda judar, krävde lögn och bedrägerier. Det krävde brytande mot lagen.¹²⁹

Ekumeniken kräver, hävdar Aurelius, att man med djup inlevelse och med intensivt medlidande gör en så klar analys av situationen som möjligt. Att verka för fred, försoning och rättvisa är en ansvarig hållning som kan medföra ett moment av risk. Att lyssna till de människor vi möter i vårt dagliga liv och att möta dem med respekt, även om de omfattar en annan tro behöver inte innebära att man förkastar sin egen utan leder snarare till en djupare förståelse och större inre trygghet. Brevet avslutas med ett citat av den ryske språkteoretikern och filosofen Michail Bachtin:

En innebörd röjer sina djup, sedan den mött och sammanträffat med en annan, främmande innebörd. Mellan dem inleds en dialog, som övervinner slutenheten och ensidigheten i dessa innebörder.¹³⁰

3.8 Resan

Åke Bonniers (1957-) herdabrev handlar, om hans egen livsresa. Vi får stifta bekantskap med biskopen själv samtidigt som han utvecklar sin teologi och vad som format den. Familjens, judiska och kristna bakgrunder är viktiga klangbottnar i hans sökande. Beträffande sitt förhållande till den judiska skriver han:

Familjen Bonnier är ingen judisk familj i dag och ändå är vi det. Stämpeln som andra har gett oss går inte att tvätta bort och det är jag mycket stolt över.¹³¹

Den kristna ekar från moderns sida. Mormor var katolsk konvertit från en Luthersk prästsläkt. Hemmet beskrivs dock som sakralt men med stor öppenhet, tolerans och nyfikenhet. Den här mångfalden förefaller ha präglat biskopens förhållningssätt i det att han uppvisar en stor öppenhet för den kristna ekumeniken liksom för interreligiös dialog inom de Abrahamitiska religionerna. Bonnier påpekar redan i sitt förord att hans resa på intet vis är fullbordad och antyder därmed att teologin inte slutar att utvecklas och transformeras, något som också understryks med hänvisning till Karl Barth, vilken liksom Calvin hävdar: *Ecclesia semper reformanda est* (kyrkan skall alltid reformeras). Guds bilden är komplex och utgår inledningsvis från en distinktion

¹²⁹ Aurelius, 2004, S. 115.

¹³⁰ Ibid, S. 123.

¹³¹ Bonnier, Åke, *Resan*, Verbum, Stockholm 2014, S. 21.

mellan verben finnas och vara. Utsagan, ”Jag tror inte att Gud finns! Men jag tror att Gud är”,¹³² pekar mot en transcendens samtidigt som immanensen i form av närvaron i historien och i nuet lyfts fram. Guds tilltal möter i många former. För Bonnier är den moderna konsten ett sådant tilltal och han beskriver hur man ödmjukt måste närma sig, för att höra rösten. Det öppna sinnet, ödmjukhet och tolerans är nödvändiga för att uppfatta tilltalet. Så måste även kyrkans förhållningssätt vara, öppet, lyssnande och tolerant. Detta ska dock inte uppfattas som avsaknad av tydlighet i så motto att Guds varande skulle kunna ifrågasättas. ”Gud är alltid större än det begränsade, men det begränsade kan vittna om Gud”.¹³³ Gud tillhör därmed inte någon specifik religiös eller teologisk inriktning, dessa skall bara ses som olika sätt att söka Gud. Detta sökande sker inte heller enbart i den religiösa praktiken utan kan ta många olika former. För att belysa detta återges ett citat från den Nicaraguanske prästen, poeten och politikern Ernesto Cardenal, ett citat som Bonnier återkommer till även i andra sammanhang.

Överallt söker vi Gud, på fester, orgier och resor, i biografier och barer. All mänsklig aktivitet, även synden, är ett sökande efter Gud.¹³⁴

Gud möter i naturen, i konsten och i själva livet men i Bonniers teologi är Gud större än summan av allt detta. Människans uppgift blir i detta sammanhang att skilja mellan gott och ont och att alltid välja det goda och alltid välja Guds vilja. När detta goda utvecklas pekar han i första hand på två fundamentala förhållningssätt. Det ena är att vi skall värna och vårda skapelsen och i dess progression, i rollen som Guds avbild, delta i den fortgående skapelseprocessen. Rent konkret handlar detta om saker som miljövård och hållbart tänkande. Det andra förhållningssättet handlar om relationen till ”vår nästa” eller ”den andre” men det handlar också om en hermeneutisk tolkningsnyckel. ”Du ska älska Gud över allting och din nästa som dig själv”. Detta är det fundament som Bonnier menar skall ligga till grund för allt vårt tänkande och handlande, det är också det raster genom vilket urkunderna skall läsas och tolkas. Detta, senare förhållningssätt, delas även av flera andra religioner men det specifikt kristna finner vi i den utveckling som återfinns i Matteus 5:44, Älska era fiender och be för dem som förföljer er.¹³⁵ I sin läsning och tolkning av bibeln har Bonnier, bortsett från det raster jag tidigare nämnde, ingen entydig hållning. När det gäller frågan om jungfrufödelsen uttrycker han det så här:

¹³² Bonnier, 2014, S. 50.

¹³³ Ibid, S. 66.

¹³⁴ Ibid, S. 71.

¹³⁵ Bibel 2000, utgiven av Svenska bibelsällskapet, Libris förlag Örebro, 2000, S. 1157.

Självt menar jag att berättelserna om Jesu barndom tillhör de mera legendariska skikten i Bibeln. Det betyder att dessa är sanna på ett annat plan än det rent historiska och att dessa texter är viktiga, ja omistliga saker om Jesus.¹³⁶

I frågor om Guds människoblivande i Jesus och dennes död och uppståndelse blir tolkningen mera bokstavig där ett positivt försanthållande skulle utgöra en grund för den kristna identiteten. Denna identitet eller som han själv uttrycker det, ”centrum i den kristna tron eller omistliga bärare av den kristna kyrkan” sammanfattas i fyra fundament:

1. Gud har blivit människa på ett unikt sätt i en historisk person under en begränsad tid och i ett begränsat område. [...]
2. Jesus korsfästes av den romerska myndigheten efter påverkan av saddukeiska överstepräster som var tillsatta av den romerska myndigheten. [...]
3. Mot alla odds uppstod Jesus igen ifrån det döda. Den uppståndelsen var ett historiskt skeende. [...]
4. Jesus är verksam idag. [...]¹³⁷

Guds människoblivande liksom Jesu uppståndelse ges här inte enbart en symbolisk tolkning utan betraktas även som reella historiska skeenden. Beroende på vilken historia som berättas kommer alltså teologin att avgöra hur texten som sådan skall bedömas. När Bonnier beskriver kristendomens tillkomst och utveckling använder han en pedagogik som han hämtat från konfirmandundervisningen och formulerar den som ett liggande timglas.

Först skapade Gud alla folk, sen utvalde Gud ett folk. Så blev det så småningom en rest kvar och man började tala om Messias. Så kom Messias, det vill säga Jesus. Han samlade en rest, det vill säga lärjungarna; de var med och skapade ett folk, det vill säga kyrkan, och kyrkans uppgift är att göra alla folk till lärjungar.¹³⁸

Han väljer avsiktligt begreppet Jesus framför Kristus, för att markera en historisk person snarare än symboliken. Denne Jesus är jude och mer av reformator än konvertit det vill säga det handlar inte om att bryta med en religion utan om att utveckla den. Kanske kan man säga att den judiska metahistorien omtolkas och att man använder nya raster för att finna nya sammanhang, snarare än att man bryter med en tradition. Det centrala i Bonniers teologi blir dock korsfästelsen och uppståndelsen. ”Det går alltså inte att vara kristen utan att tro på att Jesus uppstått från det döda”.¹³⁹ Syftet med denna död och uppståndelse sammanfattas ofta i den så kallade försoningsläran, som har förklarats på olika sätt i historien och även i nuet. De vanligaste kan i stort sammanfattas på följande tre: Den objektiva där Gud blir människa och tar på sig straffet för människornas synder, som på 1000-talet

¹³⁶ Bonnier, 2014, S. 75.

¹³⁷ Ibid. S. 84.

¹³⁸ Ibid. S. 72

¹³⁹ Ibid, S. 93.

formulerades av Anselm från Canterbury (1033-1109), den subjektiva där Gud gör sig sårbar för att bevisa sin kärlek till och bli en del av mänskligheten, en linje som drevs av Paul Petter Waldenström (1838-1917) på 1800-talet och den dramatiska försoningsläran, formulerad och utvecklad under 1900-talet av Gustaf Aulén (1879-1977), där händelsen beskrivs som en kamp mellan ont och gott och där det godas seger bekräftas genom uppståndelsen. Bonnier ansluter sig till den dramatiska försoningsläran och det är av denna anledning han lägger så stor vikt vid den faktiska uppståndelsen. Bonniers teologi utmärks främst av hans dubbla förhållningssätt, dels det ortodoxa i hans sätt att förhålla sig till vissa delar av Bibeln och kristna trossatser och dels en stor öppenhet. Öppenheten handlar främst om attityden till kristen ekumenik och mot övriga abrahamitiska religioner främst den judiska. Öppenheten handlar också om inställningen i HBTQ-frågor och äktenskap. Sammantaget kan man säga att han vill anpassa kyrkan till att gå i takt med utvecklingen i det övriga samhället och samtidigt vara en tydlig röst och diskussionspartner.

4 Avslutning

4.1 Diskussion/Kommentar

Vetenskapen måste enligt Lyotard utveckla en legitimerande diskurs om sin egen status (detta benämner han filosofi), för att formulera ett gemensamt språk och för att därmed också kunna skapa konsensus mellan sändare och mottagare. När han talar om metaberrättelser avser han det tillstånd när dessa diskurser utvecklat metafysiska tolkningar av historien eller hela historiefilosofier. Teologi kan sägas vara, att på ett motsvarande sätt formulera en religiös diskurs. Min läsning av herdebreven visar likheter mellan Lyotard och deras författare. De förhåller sig många gånger till religionens transcendens som han gör till vetenskapernas immanens. Den religiösa metahistorien handlar med en sådan tolkning inte om de religiösa fundamenten som de uttrycks i Bibeln, utan snarare om den tolkning som utvecklats i traditionen. Som jag visat i min läsning lyfter biskoparna nästan genomgående fram det slags språkspel som Lyotard efterlyser. Lyotard betraktar misstroheten mot metaberrättelserna som postmodern. På samma sätt kan biskoparna betraktas som misstroga och generellt därmed ses som postmoderna i den meningen att de framhåller vikten av öppenhet och dialog på metaberrättelsens (läs traditionens) bekostnad. Det handlar om att lyssna till och se sin medmänniska men det handlar också om att själv vara öppen kritisk i sitt tänkande och handlande.

4.2 Slutsats

Jag hade förväntat mig att i det tidsspann som herdebreven omfattar, finna någon enhetlig linje form av idémässig utveckling som exempelvis en avtagande ortodoxi. Till exempel är Sundby och Bonnier tydligast med att framhålla synen på delars av Bibeln historiska fakticitet, till skillnad från Hammar och Jackelén som oftast placerar så kallade religiösa sanningar på ett annat plan. Ekumeniken, öppenheten till andra kristna tros-system och även i vissa fall, öppenheten mot främmande religioner är genomgående och påtaglig. Kanske kan man här tala om en likhet med det som Lyotard kallar *paralogi*. Werkström utvecklade Borgå-avtalet och relationerna till Vatikanen, Bonnier talar ofta om de nära banden mellan de Abrahamitiska religionerna och Jackelén gör en distinktion mellan troende och icke-troende, som kanske mer relevant än skillnaden mellan olika konfessioner. I denna vidgade syn uppfattar jag också ett genomgående motstånd mot alla former av sekterism i den kyrka man vill skapa. När Svenska Kyrkan skiljdes från staten upphörde den formellt och i stora delar praktiskt att vara en del av maktapparaten. Detta fjärmande från makten markeras även av att förhållandet till kunskap blir öppnare, kyrkans ledning förefaller att ställa mindre krav på tolkningsföreträde och i mindre utsträckning hävda vad som är rätt och sant. Den kunskap som Lyotard kallar den narrativa lyfts fram, den som är knuten till föreställningar om inre jämvikt och Konvivialitet.

4.3 Sammanfattning och resultat

Min frågeställning handlade om att söka postmodernism, så som Lyotard formulerar den i *La Condition postmoderne* hos några av Svenska kyrkans ledande företrädare under tiden mellan publiceringen och fram till 2014.

Begreppet postmodernism som sådant förekommer mycket sparsamt i de lästa herdebreven. Ett av de få exemplen är när Weman/Lindberg använder det som motsättning till modernismen för att lyfta fram det symboliska, poetiserande och religiösa språket.

Huruvida detta härrör från en läsning av Lyotard eller ej, så är det uppenbart att det föreligger en tydlig samsyn i mycket av vad biskoparna och Lyotard talar om. Detta gäller metaberättelsernas minskande relevans, det gäller de öppna dialogerna som språkspel och det gäller synen på kunskapens maktanspråk och metoderna att möta dessa. Kanske är det så att den Hegelianske anden (Georg Wilhelm Friedrich Hegel 1770-1831) har befruktat tankarna hos såväl filosofen som biskoparna, det vill säga

att dessa idéer låg i tiden som ett svar och en motreaktion på kunskapens situation som den förelåg i Lyotards rapport och som den synes föreligga idag.

4.4 Framtida forskning

Postmodernismen är här sedd som såväl en reaktion mot och en utveckling av moderniteten och upplysningen. I detta perspektiv kan man kanske säga att postmodernismen varit en skugga till denna under hela dess utveckling. Idéhistoriskt skulle det ha varit intressant att vidga tidsperspektivet genom att göra en motsvarande analys av herdebrev från sekelskiftet 1800/1900. Min analys utgår huvudsakligen från ett svenskt perspektiv, hur förhåller sig andra till de här beskrivna strömningarna i tiden? Främst tycker jag det skulle vara intressant att jämföra övriga kyrkor inom Borgåöverenskommelsen.

Hur ser myntets baksida ut? Vad innebär postmodernismen på ett sociologiskt plan?

Leg psykologen Anette Nilsson skriver i läkartidningen 7/2014, bland annat följande:

Har vi fått en situation där tilltron till objektiva sanningar raseras, där inget på förhand är givet, där livet är rot- och rastlöst till följd av förändringar och rollbyten där det kollektiva viker i betydelse för det individuella? [...] Pilgrimen har blivit en vagabond, där strävan mot ett bestämt mål ersatts av flyktiga upplevelser utan annan innebörd än upplevelsen.¹⁴⁰

Kan vi förvänta oss en reaktion från Svenska kyrkan mot postmodernismen?

Finns den redan?

¹⁴⁰ Nilsson, Anette, Postmodernitetens pris, *Läkartidningen* 2014; 111: CRDM, Läkartidningen 07/2014.

Litteraturförteckning

- Anderson, Perry, *Postmodernitetens ursprung*, Daidalos, Göteborg, 2000.
- Aurelius, Carl Axel, *Till mötes*, Verbum, Stockholm, 2004.
- Bengtsson, Ingvar, *Slog följ med dem: en bok om själavård och själasörjare*, 3. uppl., Göteborgs stift, Göteborg, 2005.
- Berjlund, David, *Uppdrag ärkebiskop: samtal med Anders Wejryd*, Cordia, Stockholm, 2010.
- Bibeln. Övrigt, Fritzes offentliga publikationer, Stockholm, 2000.
- Bonnier, Åke, *Resan*, Verbum, Stockholm 2014.
- Hammar, K. G., *Kyrkan - intresse eller idé?*, Gummesson, Stockholm, 1970.
- Hammar, K. G., *Samtal om Gud: herdabrev*, Arcus, Lund, 1997.
- Heelas, Paul & Woodhead, Linda, *The spiritual revolution: why religion is giving way to spirituality*, Blackwell, Malden, Mass., 2005.
- Jackelén, Antje, *Gud är större*, Arcus förlag, Lund, 2011.
- Johannes Paulus II, *Tro och förnuft: påven Johannes Paulus II:s rundskrivelse till biskoparna i den katolska kyrkan om förhållandet mellan tro och förnuft*, Katolska bokförlaget, Uppsala, 1999.
- Laxvik, Ingvar, *Olof Sundby: ärkebiskop i tiden*, Verbum, Stockholm, 1992.
- Lindberg, Lars & Weman, Gunnar, *Ut ur guldburen: om kyrkans uppdrag i ett sekulariserat Sverige*, Verbum, Stockholm, 1996.
- Lindroth, Hjalmar (red.), *Svenska kyrkans bekännelseskriterier*, 6. uppl., Verbum, Stockholm, 2005.
- Liotard, Jean-François, Det postmoderna tillståndet, [La Condition postmoderne], *Psykoanalytisk tidskrift*, 2009:28:29.
- Madfors, Ingela, *KG Hammar och Rowan Williams: en studie av två ärkebiskopar ur ett postmodernt teologiskt perspektiv*, Magister-uppsats, Högskolan i Gävle/Ämnesavdelningen för kultur- och religionsvetenskap, 2009.
- Nordin, Svante, *Filosofins historia: det västerländska förnuftets äventyr från Thales till postmodernismen*, Studentlitteratur, Lund, 1995.
- Runeby, Nils (red.), *Europas idéhistoria. 1900-talet, Framstegets arvtagare*, Natur och kultur, Stockholm, 1998.
- Sigurdson, Ola, Svenungsson, Jayne (Red), *Postmodern teologi en introduktion*, Verbum, 2006.
- Sigurdson, Ola, *Det postsekulära tillståndet religion modernitet politik*, Glänta produktion, 2009.

- Strömquist, Siv, *Uppsatshandboken*, Hallgren & Fallgren, Stockholm, 2010.
- Sundby, Olof, *Tradition och förnyelse: herdabrev till Växjö stift*, H. Ohlsson, Lund, 1970.
- Svenska kyrkan, *Kyrkoordning för Svenska kyrkan med angränsande lagstiftning*,
[Ny uppdaterad uppl.], Verbum, Stockholm, 2013.
- Svenungsson, Jayne, *Guds återkomst: en studie av gudsbegreppet inom postmodern filosofi*,
Diss. Lund :Univ., 2002,Lund, 2002.
- Thomas, Kent, *Paralogic Rhetoric, a theory of communication interaction*, Bucknell
university press, 1993.
- Wejryd, Anders, *Närvarande: herdabrev*, Arcus, Lund, 1998.
- Werkström, Bertil, *Tjänst tillsammans: ett brev om kristen människovård till medkristna i
Härnösands stift*, Verbum, Stockholm, 1976.

Artiklar

- Andersen, Svend, Postmodernism och teologisk etik, *Svensk teologisk kvartalstidskrift*,
Årg.74 (1998).
- Haag, Anders, Gud är både död och återuppstånden, *SvD*, publicerat 2010-02-25.
- Jönsson, Bodil, Konvivialitet, *I en nygamal tid (Bloggsida)*, publicerat 2014-02-23.
- Kyrkans tidning, Förre ärkebiskopen Bertil Werkström död, *SkT*, publicerat 2010-07-14.
- Mackinnon, Malcolm H Max Weber's Disenchantment: Lineages of Kant and Channing
Journal of Classical Sociology, November 2001 1: 329-351.
- Rosenberg, Göran, Religion och politik lika med sant, *SvD*, 2012-04-28.

Internetresurser

- Svenska kyrkan, <http://www.svenskakyrkan.se>
- Nationalencyklopedin, www.ne.se/uppslagsverk/encykloped
- SAOB, <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>

Övrigt

- Svenungsson, Jayne, mailväxling 2014-09-09 - 12-20.
(som hon gett mig tillstånd att använda i detta arbete).